

ResearchGate

Google Scholar

ICI WORLD
JOURNALS

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN

e-ISSN(Online) 2709-1201

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

NO 6

30 ИЮНЯ 2025

Астана, Казахстан

lrc-els.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «Endless Light in Science», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «Endless Light in Science», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

30 июня 2025 г.
Астана, Казахстан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15868381>

THE ROLE OF THE SUFFIX "-ATION" AS A WORD-FORMING ELEMENT IN THE EXPANSION OF ENGLISH VOCABULARY

SVETLANA MAMMADOVA

Associate Professor, PhD in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Abstract. *The article holds both theoretical and practical significance. In my opinion, at a time when there is a great demand for learning English in Azerbaijan and when English is being taught in several academic institutions, the research we have conducted on lexical units formed by suffixes—particularly the suffix “-ation”—is of considerable practical importance. The practical relevance of the article is further highlighted by the alphabetical selection of lexical units formed with the suffix “-ation” from English dictionaries and the specification of their expressions. I believe that compiling these lexical units formed by the “-ation” suffix into a glossary, along with their Azerbaijani equivalents, aims to serve as a supplementary resource for learners of English in Azerbaijan. In this regard, I have taken into account the practical value of the article and have endeavored to ensure its completeness both from a theoretical and practical perspective.*

The article also aims to carry out extensive research in the field of comparing grammatical and linguistic aspects common to both languages. It is well known that English and Azerbaijani belong to different linguistic families: English is an analytic language, while Azerbaijani is part of the synthetic language group. Comparative analysis of these two languages makes it possible to reveal their similarities and differences, identify linguistic universals, and generalize scientific theses. My objective has been to take a critical approach to existing scholarly views, to study previous research on this topic, and to analyze the opinions of linguists working in both English and Azerbaijani. After becoming familiar with the material in both languages, it becomes clear that no other scientific method could be effectively used in such comparative linguistic research. Given the differences in language structures, research approaches, and scholarly viewpoints, the investigation of these aspects, drawing general conclusions, and attaining new findings require scientific innovation and originality.

Keywords: *English language, -ation suffix, lexicon, unit, Azerbaijani language, vocabulary content*

INTRODUCTION

The issue of word formation in English and Azerbaijani is one of the key research areas of lexicology, which itself is a central field in linguistics. Although lexical units formed with the “-ation” suffix differ from those derived using other suffixes in terms of their origin and semantics, they still conform to the structural and grammatical rules of general language units. Similarly, other lexical units in both English and Azerbaijani are formed according to the lexical-grammatical norms of their respective languages.

It is well known that lexical units formed through affixation, including those created using the “-ation” suffix, are products of historical and objective linguistic reality. As long as human interaction and socio-political relations continue to evolve, and as scientific and technological progress introduces new achievements, language remains a dynamic phenomenon that accommodates the creation of new words. This word-formation process extensively employs various methods and tools, especially derivational suffixes.

To date, no one has been able to pinpoint exactly when the word formation process began or when it might end. As long as human society develops and people communicate through language, that language will continue to evolve. Therefore, affixation plays a significant role in the word formation process, given its structural diversity, semantic richness, and grammatical flexibility.

Compared to other linguistic mechanisms, word formation through affixation is more dynamic. In both English and Azerbaijani, research on such lexical units remains highly relevant. Initial findings show that the emergence of new lexical units is influenced not only by the internal mechanisms of each language but also by mutual influence among world languages. The interaction between languages has accelerated the formation of new terms and expressions, making this influence particularly important.

Thus, it is an undeniable fact that there is a need for specific research into affix-derived lexical units in both English and Azerbaijani. These affixes, including "-ation," have contributed significantly to lexical expansion (Ali, Hamid, Rahman, 2021).

In today's world, driven by scientific and technological advancement, economic growth, and cultural evolution, the terminological systems of both English and Azerbaijani are also evolving. Lexical units formed through affixation hold a powerful place in term creation but have not yet been studied comparatively between these two languages in sufficient depth.

This research focuses on affixation-based word formation in English and Azerbaijani, particularly lexical units created with the "-ation" suffix in English and their equivalents in Azerbaijani. It also explores the grammatical, syntactic, and morphological similarities and differences between the two languages regarding this word formation process.

It is worth noting that the formation of lexical units using the "-ation" suffix in English is a historically driven linguistic phenomenon. The terminological systems associated with this process are closely linked to developments in science and technology. The study investigates the syntactic, semantic, grammatical, and morphological characteristics of these units, considering the functions of affixes (and infixes in English) and aiming to classify the semantic groups of words formed through them. These aspects are presented as core research objectives throughout the paper, guiding the overall methodological approach.

METHODS

In accordance with the purpose of the article, the following methods and approaches were employed during the research process:

1. Descriptive Method – Lexical units formed with the suffix “-ation” in English were described in detail, with an emphasis on their structural and semantic properties. Each lexical unit was illustrated with concrete examples, and their meanings and functional roles were thoroughly explained.

2. Comparative-Analytical Method – The function of the suffix “-ation” in English was compared with the functions of equivalent suffixes in the Azerbaijani language. Through this method, both the commonalities and distinctions between the word-formation systems of the two languages were identified.

3. Etymological Analysis – The historical origin of the suffix under investigation was explored, including its transition from Romance languages into English. The study also examined how its semantic scope has changed and developed over time.

RESULTS

It has been determined that morphological aspects play a distinctive and essential role in the process of word formation. Among these aspects, affixes occupy a particularly significant position. Word formation through affixation is widely recognized as a grammatical function in linguistic development. Linguists who have studied affixation have characterized affixes as follows:

- a) Affixes impart a specific meaning to the root word they attach to.
- b) An affix should be easily detachable from the word, and the base word should retain its independent usability and meaning after detachment.
- c) An affix should not be restricted to forming only a single derivative word but should be capable of producing multiple new words.
- d) The productivity of an affix is linked to its frequency of use; the more it contributes to the creation of new words, the more productive it is considered.

The “-ation” suffix in English originated between the 12th and 14th centuries, evolving from the Romance suffixes such as -ion, -tion, -sion, -ation, and -fication. It is no coincidence that today’s English vocabulary contains a large number of lexical units derived from these Romance-based suffixes that were integrated into the English language over time.

Research indicates that the “-ation” suffix is among the most productive suffixes in English word formation. In our view, compiling a list of lexical units formed with the “-ation” suffix in alphabetical order and providing their Azerbaijani equivalents can not only serve as a valuable resource for English learners in Azerbaijan but also play an important role in the development of bilingual dictionaries.

DISCUSSION

The English lexicon was significantly enriched during the 13th–14th centuries through a substantial influx of borrowed words from Romance languages, particularly those containing the suffixes -ion, -tion, and -fication. These borrowed words were typically abstract nouns. Examples include: attention, creation, corruption, devotion, explanation, generation, registration, temptation, and translation.

These suffixes, transferred into English along with the root words from Romance languages, enabled the creation of abstract nouns. Initially, the suffix -ion laid the foundation for forming abstract nouns from English verbs—for example: to correct – correction, to corrupt – corruption, to discuss – discussion, to dictate – dictation, to moralize – moralization, to glorify – glorification.

Later, such formations evolved into productive patterns, serving as models for coining new abstract nouns in English. For instance, in the 19th century, nouns such as atomization (from to atomize), legalization (from to legalize), germinization (from to germinize), neutralization (from to neutralize), botheration (from to bother), and backwardation (from to backward) emerged. In the 20th century, examples include denazification (from to denazify) and podzolization (from to podzolize).

However, not all forms of the “-ation” suffix examined in this study have continued to function as productive word-forming elements. Some suffixes such as -ition, -ution, and -sion, though borrowed from Romance languages, remained as morphological components in inherited abstract nouns without generating new lexical items. Examples include discussion, fruition, impression, resolution, and solution.

Beginning in the 17th century, the -ation suffix started to gain moderate productivity in word formation. Although suffixes like -ion and -fication also contributed to the formation of abstract nouns during this period, the number of words they generated was comparatively limited (Di Natale & Garcia, 2022).

In Romance languages, abstract nouns initially emerged through the present participial suffix -ion and the past participial suffix -ficare. Later, the English suffix -(i)fy merged with the Romance suffix -ficatus, resulting in the compound suffix -fication. The union of these components—ficatus (as verb participle) and -io(n)—led to the formation of a new productive word-forming element (Arno-Macià & Casañ-Pitarch, 2020).

This kind of morphological fusion, where multiple suffixes merge to create new derivational elements, is not uncommon in natural languages. Today, modern English contains a large number of abstract nouns ending in -fication, such as: falsify – falsification, classify – classification, justify – justification, fortify – fortification, testify – testification, identify – identification, magnify – magnification, jollify – jollification.

Suffixes like -ation, -ion, and -fication, which derive abstract nouns from various verb roots, often denote states, conditions, or processes related to the meaning of the base verb. For example:

- botheration – a state of being bothered or disturbed;
- characterization – the act or state of describing characteristics;
- civilization – the condition or process of becoming civilized;
- colonization – the act or state of establishing colonies;
- collectivization – the process of forming or transforming into a collective;
- consideration – the process or act of taking something into account;

- gasification – the process of converting into gas or supplying gas.

These abstract nouns, formed with the help of the aforementioned suffixes, belong to the same semantic field as their root verbs (Rzayeva, 2024). They are conceptually grounded in the meanings of their root verbs and convey the act of performing, engaging in, or transforming into the action denoted by those verbs.

Verbs capable of producing such abstract nouns based on these formal features generally fall into four main groups (Andreou & Galantomos, 2019).

1. Verbs ending in -ify:

- to electrify – electrification: to electrify something → electrification
- to fructify – fructification: to bear fruit → fructification
- to identify – identification: to distinguish → identification
- to notify – notification: to inform → notification
- to pacify – pacification: to calm or subdue → pacification
- to personify – personification: to embody → personification
- to purify – purification: to cleanse → purification
- to simplify – simplification: to make simpler → simplification
- to beautify – beautification: to make beautiful → beautification
- to uglify – uglification: to make ugly → uglification

2. Verbs ending in -ize:

- to authorize – authorization: to grant authority → authorization
- to colonize – colonization: to make into a colony → colonization
- to centralize – centralization: to consolidate power or control → centralization
- to fertilize – fertilization: to enrich (e.g., soil) → fertilization
- to socialize – socialization: to socialize → socialization
- to legalize – legalization: to make legal → legalization
- to neutralize – neutralization: to render neutral → neutralization
- to realize – realization: to bring into reality → realization
- to vaporize – vaporization: to convert into vapor → vaporization
- to vulcanize – vulcanization: to treat with sulfur → vulcanization
- to automobilize – automobilization: to equip with motor vehicles → automobilization

3. Verbs ending in -ate:

- to authenticate – authentication: to verify authenticity → authentication
- to ruinate – ruination: to ruin or destroy → ruination
- to formulate – formulation: to form or devise → formulation
- to accumulate – accumulation: to gather or amass → accumulation
- to degenerate – degeneration: to decline or deteriorate → degeneration
- to detonate – detonation: to explode → detonation
- to activate – activation: to make active → activation

4. Verbs without a derivational suffix:

- to adore – adoration: to admire deeply → adoration
- to affirm – affirmation: to confirm or assert → affirmation
- to tax – taxation: to impose taxes → taxation
- to damn – damnation: to condemn → damnation
- to relax – relaxation: to relieve tension → relaxation
- to comment – commentation: to explain or remark → commentation
- to expect – expectation: to anticipate → expectation
- to quote – quotation: to cite or reference → quotation
- to inform – information: to provide information → information
- to tempt – temptation: to entice or seduce → temptation

Additionally, verbs ending in -ify often form abstract nouns using the compound suffix -fication, which itself functions as a word-forming element. Examples include:

- declassify → declassification
- humidify → humidification
- denazify → denazification
- simplify → simplification (Ryskina, Rabinovich, Berg-Kirkpatrick, Mortensen, Tsvetkov, 2020)

If a verb ends with the suffix -ize or has no suffix at all, the abstract noun is typically formed using the -ation suffix. Examples:

- micronize → micronization
- militarize → militarization
- weatherize → weatherization
- actualize → actualization
- defraud → defraudation
- adapt → adaptation
- demarcate → demarcation
- export → exportation

Finally, the -ion form is generally used when the root ends in -ate:

- segregate → segregation
- excoriate → excoriation
- fluoridate → fluoridation
- emigrate → emigration
- liquidate → liquidation
- re-educate → reeducation
- vaccinate → vaccination

Among the affixes mentioned above, the most widely used is the "-ation" suffix, which creates abstract nouns from verbs. The suffix "-ion" is relatively less common, and "-fictation" is used even less. This can be explained by the fact that, due to scientific and technological developments in modern English, a significant number of new words have been formed with the "-ize" suffix, and as a result, abstract nouns have been created with the help of the "-ation" suffix. As for verbs ending with the "-ate" and "-ify" suffixes, they are less frequently encountered in the dictionary of neologisms. The addition of the "-ation" (-ion, -fictation) suffix to verb roots requires adherence to certain phonetic and orthographic rules: when the "-ation" suffix is added to verbs ending with "-ize," the silent "e" at the end of the "-ize" suffix is dropped (Sayer, Abdulsalam, 2018). Generally, the primary stress falls to the second-degree stress, and the syllable to which the "-ation" suffix is added becomes the stressed syllable:

- Acclimatize
- Concretize
- Disorganize
- Galvanize
- Mineralize
- Modernize
- Acclimatization
- Concretization
- Disorganization
- Galvanization
- Mineralization
- Modernization

When the "-ation" suffix is added to verbs that do not have word-forming suffixes, the primary stress usually shifts to the second-degree stress, and the first syllable, to which the "-ation" suffix is added, becomes stressed. If the verb root contains a silent "e," it is dropped (Lieber, 2018):

- inform - information
- vex - vexation

- flirt - flirtation
- twitter - twitteration
- quote - quotation
- bother - botheration

If the verb root has an unstressed prefix, the primary stress falls on the vowel of the prefix, and the stressed syllable of the root becomes unstressed (Togano, 2024):

- inform - information
- affect - affectation
- deport - deportation
- assent - assentation

When abstract nouns are formed from verbs ending with "-ate," the following changes occur:

1. The silent "e" at the end of the "-ate" suffix is dropped, and the "-ion" suffix is added.

Examples include:

- congratulate - congratulation
- ruin - ruination
- translate - translation
- etc. (Xu, Kemp, Frermann, Xu, 2024)

2. The primary stress of the base verb ending with "-ate" shifts to the second-degree stress in the derived word, and the first syllable with the "-ation" suffix becomes stressed:

- administrate - administration
- coordinate - coordination
- degenerate - degeneration

3. Abstract nouns formed from verbs ending with "-ify" add the "-fication" suffix, and the stress falls on the final vowel "i" of the verb root, resulting in a pronunciation that stresses the "-fication" complex (Granger, Paquot, 2021):

- codify - codification
- denazify - denazification
- gasify - gasification
- intensify – intensification.

CONCLUSION

In the English language, the suffix “-ation” is an active and productive word-formation element, holding a significant place in the process of creating new words. Linguists have presented a wide variety of views on word formation in both English and Azerbaijani. This diversity does not stem from contradictions between their views, but rather from their complementary and enriching perspectives.

Despite the differences in opinions regarding word formation in English and Azerbaijani, the following generalizations can be made:

a) In both languages, the process of word formation is characterized as long-term, continuous, and historical. Alongside the ongoing development of life, this process expands its trajectory, constantly generating new words.

b) Due to the advancement of science and technology, there is a constant need for new words to emerge. As a result, the vocabulary and lexical resources of both languages are continuously expanding with newly formed lexical units.

c) Word formation in English and Azerbaijani is carried out through both lexical-semantic and morphological methods. However, approaching the process of word formation exclusively from the perspective of individual language aspects—be it lexical-semantic or morphological—is not entirely appropriate.

REFERENCES

1. Ali, M., Hamid, A., & Rahman, G. (2021). Acquisition of English derivational morphemes by students at selected universities in Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan. *Liberal Arts and Social Sciences International Journal (LASSIJ)*, 5(1), 346–359. <https://doi.org/10.47264/idea.lassij/5.1.22>ИДЕЯ Издатели
2. Andreou, G. M., & Galantomos, I. (2019). The acquisition of derivational morphology by EFL learners: A cross-sectional study. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 15(1), 62–75. <https://www.jlls.org/index.php/jlls/article/view/1020>
3. Arno-Macia, E., & Casañ-Pitarch, R. (2020). Incorporating morphology in ESP vocabulary learning. *Journal of English for Academic Purposes*, 46, 100870. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2020.100870>
4. Di Natale, A., & Garcia, D. (2022). LEXpander: Applying colexification networks to automated lexicon expansion. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2205.15850>arXiv
5. Granger, S., & Paquot, M. (2021). *A Practical Guide to Lexis: From Corpus to Classroom*. Routledge.
6. Lieber, R. (2018). *Introducing Morphology* (2nd ed.). Cambridge University Press.
7. Plag, I. (2018). *Word-Formation in English* (2nd ed.). Cambridge University Press
8. Ryskina, M., Rabinovich, E., Berg-Kirkpatrick, T., Mortensen, D. R., & Tsvetkov, Y. (2020). Where new words are born: Distributional semantic analysis of neologisms and their semantic neighborhoods. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2001.07740>arXiv
9. Sayer, I. M., & Abdulsalam, S. (2018). The acquisition of derivational suffixes by students of English at the University of Human Development. *Journal of University of Human Development*, 4(4), 55–60. <https://doi.org/10.21928/juhd.v4n4y2018.pp55-60>UHD Academic Journals
10. Togano, Y. (2024). A word-based approach to the so-called category-changing usage of the English derivational prefix out-. *Languages*, 9(5), 172. <https://doi.org/10.3390/languages9050172>arXiv+4MDPI+4arXiv+4
11. Xu, A., Kemp, C., Frermann, L., & Xu, Y. (2024). Word reuse and combination support efficient communication of emerging concepts. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2411.05379>arXiv

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15868496>

УДК: 8: 82–29

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ДРАМЕ

К.Р. НУРГАЛИ, Ж.С. БЕЙСЕНОВА

Аннотация. Роль современной драмы в литературе достаточно велика. На протяжении своего становления драматургический жанр прошел ряд этапов. Менялись проблематика и ряд художественных образов, язык, авторское сознание, жанровые трансформации и репертуарная политика. С течением времени наблюдается эволюция отечественной и мировой драматургии в постсоветский период: от традиций к современности, переход от традиционной драмы к новой форме, отражение результатов влияния социокультурных сдвигов на драматургию. Таким образом, в данной статье поднимаются открытые вопросы понимания современной драмы.

Ключевые слова: новая драма, мировая драматургия, драматургический жанр, роль драматургии.

«Театр начинается с вешалки». Это известное выражение великого Станиславского не вызывает сомнения в своей бесспорности. Действительно, в том контексте, в котором было высказано его мнение, зрителя при входе в театр встречает атмосфера праздника, предвкушение эстетического удовольствия от театральной постановки, музыкального сопровождения, от игры актеров. Но в более широком понимании театр начинается с драматургии и связан со зрителем с его запросами. При этом нужно отметить далеко не новую мысль о современном зрителе, кардинально отличающемся от своего исторического предшественника, смотревшего на мир чужими глазами по рассказам, например, путешественников или торговцев-купцов. Сегодняшний же зритель представляет новое поколение, которое владеет новыми широкими технологическими и экономическими возможностями узнавания и познания жизни.

Осмысление прошлого и настоящего драматургии становится сегодня особенно значимым. В этом контексте важно понимание "новой драмы" как начала многих современных тенденций в драматургии, представления о том, что современный театр не возник на пустом месте, а является результатом развития и переосмысления культурных традиций. Знание о том, что "новая драма" - это историко-литературное явление конца XIX - начала XX веков, важно для понимания развития театра и литературы, а также для анализа современных пьес. Поэтому этот вопрос позволяет глубже понять, какие социальные и художественные проблемы поднимались на сцене, как прогрессировали принципы структуры драмы: построение сюжета и образы персонажей, и, соответственно, как эти изменения повлияли на современную драматургию.

«Новая драма» — «историко-литературное понятие, главным образом применимое к двум драматургическим феноменам рубежа веков: Н. д. конца XIX – начала XX вв. и Н. д. конца XX – начала XXI вв. Вопрос об исторических «границах» явления новой драмы имеет общеевропейскую, национальную и индивидуальную специфику. Каждая специфика подразумевает три основных периода развития Н. д.: начальный период подготовки (отдельные проявления), становления и расцвета, период обретения «зрелости» (в совокупности с движением «свободных театров») [1]. В «новой драме» внимание переносится с внешнего конфликта на внутренний, на душевное состояние героев, на атмосферу, настроение. Русская литературоведческая критика соотносит время зарождения новой драмы с 1860 годами. В литературном процессе в этот период отмечается время господства натурализма, под влиянием которого зарождалась «новая драма». В середине XIX века драматургия переживала кризис: театральные постановки были направлены на создание легкой атмосферы для забавы зрителя, а мелодрамы составляли основу театрального репертуара. Однако новые парадигмы философских течений того времени оказали значительное влияние на молодых драматургов.

ОФ «Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"»

Несомненно, что характер «новой драмы» отражает новаторский подход к изображению персонажей, моральных конфликтов действующих лиц пьес, отличается психологизмом, стала носить социальный характер и направляла мысли зрителя на острые проблемы общества. Новаторский подход находит свое отражение и в структуре текста новой драмы, более приближенной к аналитической драме: пьеса представлялась ретроспективно, т.е. изображались последствия прошлых событий. По этому поводу известно высказывание А.П. Чехова: «На сцене люди обедают, пьют чай, а в это время рушатся их судьбы», которые впоследствии стали своеобразным манифестом его новаторского подхода к драматургии.

В истории русской литературы понятие «новая драма» неразрывно связано с именем А. П. Чехова. Его пьесы, в частности, «Чайка», «Три сестры» и «Вишневый сад», стали стержневыми произведениями, определившими направление «новой драмы» в русской и мировой литературе. Оригинальность Чехова в драматургическом жанре проявилось в его отказе от традиционной архитектоники пьесы с делением на акты и кульминационными явлениями. Его пьесы – это «жизненные драмы», где нет определенно выраженных начальных и конечных точек, что создает чувство непрерывности жизни. Безусловно, Чехов был неподражаемо талантлив в создании эффекта присутствия, когда зритель становится свидетелем обычной жизни, с её радостями и трагедиями. А.П. Чехов стал новатором «новой драмы», глубоко изменившим представление о театральном искусстве своего времени. Его историческая заслуга, как отмечают критики, в том, «что истинная драма кроется не в событиях, а в чувствах и мыслях, что человек со всеми своими противоречиями и слабостями — центральный элемент любой величайшей драмы». Благодаря драматургическому наследию Чехова современный театр и литература обрели новые горизонты для исследования и понимания человеческой природы. Рецепция творчества А.П. Чехова начинается в России еще при жизни писателя и находит свое продолжение в мировой критике. Особого интереса заслуживают работы российских ученых А.П. Чудакова [2], В.Б. Катаева [3], Г.П. Бердникова [4], казахстанских ученых К.Р. Нургали [5], А.Т. Жумсакбаева [6]. Так, К.Р. Нургали в работах, посвящённых рецепции творчества А.П. Чехова в Казахстане, пишет: «... появляются первые казахские переводы произведений Чехова: произведения русской классики публиковались в конце XIX – XX в. на страницах казахских газет и журналов («Казах», «Айқап», «Дала уаялаты»). Впервые на казахском языке зазвучали произведения... «Трач» Чехова в переводе А. Баржаксина, «Хамелеон» в переводе А. Букейханова» Перевод рассказа «Хамелеон», выполненный А. Букейхановым, был опубликован в 1915 г. и привлек внимание казахского читателя. С этого момента произведения Чехова становятся доступны широкой читательской аудитории. Перевод становится основным инструментом рецепции творчества А.П. Чехова в Казахстане» [5]. Будучи драматургическим новая драма в конце XIX – начала XX вв. была связана с возникновением национальных театров.

Для современной «новой драме», сложившейся на рубеже XX и XXI веков, характерно обращение к злободневным проблемам новейшего времени, часто с использованием элементов реализма, натурализма и абсурда. Она отличается стремлением к психологизму, обращением к внутреннему миру героев пьесы, к внешнему конфликту, в том числе экспериментируя с языком и формой. Социальная, нравственная, философская. проблемность содержания новой драмы выступает на протяжении столетия связующим звеном ее жанровой модификации.

Представления о «новой драме» и ее эстетике не утихают по сей день и являются предметом открытых дискуссий в литературных кругах и на страницах журналов, играющих важную роль в обсуждении и формировании представлений о современной драме.: «Каким путем идет новое поколение драматургов, следующих за бумом «новой драмы» и ее дальнейшим растворением в театральной жизни? На какие темы переключились сами «новодрамовцы»? Рождаются ли формы и приемы, отличные от тех, что были в ходу еще несколько лет назад? И, наконец, изменились ли типы конфликтных ситуаций? Ответить на эти вопросы можно, проведя большую исследовательскую работу» [7]. Обращаясь к вопросу

эстетики современного театра, критики отмечают, «что он, как никогда, тяготеет к синтезу зрелищных форм искусства, соединяя подчас элементы площадного и народного театров, уличного карнавального шествия, шоу» [8]. Однозначно и то, современная «новая драма» испытывает влияние телевидения, Интернета и других средств СМИ. Все это не может не сказаться на ее качественном уровне. Поэтому вполне закономерный вопрос, которым задаются многие театральные и литературные критики, – какое нововведение ввела нынешняя «новая драма»? – остается открытым.

ЛИТЕРАТУРА

1. Меркулова М.Г. Новый филологический вестник. 2011. №2(17). С. 122–126.
2. Чудаков А.П. Поэтика Чехова. М.: Наука, 1971. 291 с.
3. Катаев В.Б. Проза Чехова: проблемы интерпретации. М.: Изд-во МГУ, 1979. 123 с.
4. Бердников Г.П. Идеиные и творческие искания. М.: Худож. лит., 1984. 511 с.
5. Нургали К.Р. Рецепция творчества А.П. Чехова в Казахстане // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2023. № 83. С. 204–233.
6. А.Т. Жумсакбаев. Зарождение казахского театра и проблемы развития отечественной драматургии // Вестник Евразийского гуманитарного института. 2022. № 1. С.61-73.
7. Современная драматургия. 2014. № 3. Июль – сент. с.196.
8. Л.Г. Ветелина «Новая драма» XX–XXI вв.: проблематика, типология, эстетика, история вопроса / Вестн. Ом. ун-та. 2009. № 1. С. 108–114.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15868615>

І.ЖАНСҮГІРОВТІҢ «БАДЫРАҚ» РОМАНЫНДАҒЫ ЭМОЦИЯНЫҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

ШЕНГЕЛЬБАЕВА Н.С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, педагогика ғылымдарының магистрі
Талдықорған қ-сы, Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада І.Жансүгіровтің «Бадырақ» романындағы эмоцияның берілу ерекшелігі қарастырылып, эмоционалды мазмұндағы мәтіндерге талдау жасалынды.

Тірек сөздер: эмоция ұғымы, эмоционалдылық.

Аннотация: В статье мы рассмотрели особенности передачи эмоций в романе И. Жансугурова «Бадырақ» и проведен анализ текстов эмоционального содержания.

Ключевые слова: понятие эмоций, эмоциональность.

Annotation: In this article, we examined the features of emotion transmission in I. Zhansugurov's novel "Badyrak" and the analysis of texts of emotional content is carried out.

Keywords: the concept of emotions, emotionality.

Тілдегі сөздердің негізгі қызметтерінің бірі – адам ойындағы, жан-дүниесіндегі әр түрлі құбылыстарды жеткізу. Тіл мағыналы сөздер арқылы ойлардың сөйлем арқылы жеткізілуіне, сөйлемде қолданыс табуына негіз болады. Тілдік бірліктердің түрлі мағыналық реңктері мен қолданылу өрісін айқындауға негіз болатын тілдік деректердің қайнар көзі – көркем әдебиет. Себебі, әдебиет тіл арқылы өмір сүреді, тіл – әдебиеттің бірінші элементі саналады.

Көркем шығармада эмоция табиғаты эмоционалды сөздер мен тілдік құралдар арқылы беріледі. Өмірдің күрделі әрі эмоционалды мәнді ырғағы адам әрекетінің мотивациялық негізін құрайды және ол оның тілінде көрініс табады. Күрделі психикалық құбылыстардың өзіндік ерекшелігі бар екенін негізге ала отырып, реакция тудырушы сезімдік толғаныстардың жиынтығын – эмоция деп атаймыз.

«Психология» энциклопедиялық сөздігінде эмоцияға былай деп анықтама берілген: «Эмоция (франц. emotion, лат. emovere – толғану) – адам мен жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсеріне реакциясы, қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл-күй. Эмоция организмнің әр түрлі қажетсінулерге қанағаттануына (ұнамды эмоция) немесе қанағаттанбауына (ұнамсыз эмоция) байланысты. Адамның жоғары әлеуметтік қажетсінулері негізінде пайда болатын тұрақты эмоция сезім (зият сезімі, эстетикалық сезім, адамгершілік сезімі) деп аталады. Адам эмоциясы қоғамдық талапқа, қатынасқа сай тарихи-әлеуметтік жағдайға негізделеді. Эмоцияның жоғары түрі адамның іс-әрекетінің өнімді болуына мүмкіндік туғызады. Оларға қуану, сүйсіну, ұнату және т.б. эмоциялар жатады. Жағымсыз эмоция адамның іс-әрекетіне азды-көпті зиян келтіреді. Оларға қорқу, қайғыру, абыржу, налу, үмітсіздену, үрейлену және т.б. эмоциялар жатады» [1, 594 б.].

Сонымен, “Эмоция дегеніміз – адам жанын тереңнен жаралайтын қайғы-қасіреттен бастап қуанудың жоғары формаларына дейінгі адам сезінуі мен толқуының барлық түрлерін қамтитын, субъективті бояуы анық көрінетін адам ағзасының физиологиялық күйі”, – дейді П.К. Анохин [2].

Негізінен эмоция құбылысын көптеген ғалымдар ерте кезден қарастырған. Бұл саладағы басты ғылыми еңбектер – Ч.Дарвиннің «Адам мен жануарлардың эмоция көрінісі», И.М.Сеченовтың «Жүйке жүйесінің физиологиясы». Бірақ осы уақытқа дейін ғалымдар арасында эмоцияның анықтамасы жайында, оның сипаты мен дамуы жөнінде ортақ пікір болмаған. Эмоцияны кейінірек терең зерттеген физиолог И.П.Павлов болған екен.

Ал, психологиядағы эмоцияны зерттеген Қ. Жарықбаевтың “Психология”, Ә. Алдамұратовтың “Жалпы психология”, Н. Итбаевтың “Жалпы психология” оқулықтары мен Х. Нұрмұқановтың “Сөз және шеберлік” монографиясы жарық көрген.

Адамның эмоциясы оның жан-дүниесімен, іс-әрекетімен тікелей байланысты құбылыс. І. Жансүгіровтің «Бадырақ» романында кейіпкерлердің түрлі эмоцияларының берілуі әр түрлі күйде көрініс табады. Аталған романдағы эмоционалды мәтіндерге талдау жасау барысында жағымды күйден гөрі, қорқу, ашулану, өкіну, мазасыздық, қайғыру, қапалану сияқты реңктердің басым екені байқалды. Соның ішінде:

Қорқыныш эмоциясы – адамда төнуі мүмкін қатер жөнінде ақпарат алумен бірге пайда болатын сезім. Мысалы:

1) *Байдың көзі бажырайып, есі шығып, домалап тұра алмай жатыр. Мұны қисық табан солдат етікпен және бір орыс теуіп жібергенде, домалап, сасқалақтап барып, жақын тұрған тайқазанның ошағын мойнына іліп алды. Байдың мойнына арқан тағып «алтын тап, ақша тап», — деп солдаттар киізше илеп, тепкілеп жүр [3, 26 б.].*

2) *— Айда, — деп бір солдат Бадырақты атпен омыраулатып еді, ат оның өкшесін басып, қызыл асықтан төменгі жердің терісін сыпырды да түсті. Ауырсынып отыра қалып еді, солдат оны қамшымен көсіп кетті. Қорыққанынан сылти басып қойды айдады. Ертеңгі бесінде айдалған мал Сарқанның қаласына келді. Қалада жатқан әскер төңірегіндегі Балабабай болған жатақтар малды талады [3, 29 б.].*

3) *Мұндай жерде, қара қазақтың алдында өзін ызбарлап ұстай білетін, жүрек шайлықтырудың әдісіне төселген үйіндісі үлкен кертағыл бұқадай сүзе қарайтын судияның көзіне көзі түскенде байдың жаны шығып кете жаздады. Буын-буыны босап әлі құрып кетті.*

Судия:

— Мына қатынның арызы туралы не айтасыз? — дегенде:

— Тақсыр, тақсыр ... — деп тамағына бірдеңе тығылып қалғандай жауап қата алмады [3, 41 б.].

Мұндағы 1) көзі бажыраю, есі шығу, қорыққаннан тұра алмай қалу, сасқалақтау – қорқыныш сезімін бастан кешіргендегі пайда болатын эмоциялар; 2) жаны шығып кете жаздауы, әлі құруы, тамағына – адамның қатты қорыққан уақытындағы басынан кешіретін күйлері.

Аталған романда байдың кедейді қанауы, орыс солдаттарының ауылға шабуы, жантүршігерлік жайттардың болуы қорқыныш және қайғы эмоциясының басымдығымен көрініс табады.

Қайғы (мұң) – алғашында аз да болса сенім күттірген маңызды өмір қажеттігінің орындалмауы не оның орындалмайтыны жөнінде ақпарат алудан болатын ұнамсыз сезім түрі [4, 74 б.]. Мысалы:

1) *Астына ала сырмағын төсеп, баласына шыбын қондырмай, жайбарақат отырған бәбішенің де шашы дудардай болып тарқатылып, анадай жерде ойбайлап тепкі тиген бөксесін уқалап жылап тұр [3, 26 б.].*

2) *Күн батуга айналғанда солдаттар Мырзағұлдың бар малын ауылға иіріп қойды. Үзігін сыпырып тастап, жалаңаш үйге Мырзағұлды, баласы Смайылды арқанмен тас қып байлап тастаған. Бәбіше мен қыз, келіні, екі тоқалы аңырап өлген баланың үстінде жылап отыр [3, 27 б.].*

Міне, бұл үзіндіден жауыз солдаттардың аяусыз іс-әрекеттерін, сол замандағы ауыл тұрғындарының басына түскен азаптарының көрінісін ойбайлап, аңырап жылау эмоциясы арқылы беріп отыр.

Ұят – субъектінің өз қылық әрекеттері, ниеттері және сырт келбетінің басқалар күткендей не өз принциптеріне орайлас болмағанын түсіндіруден келіп шығатын ұнамсыз сезім түрі [4, 74 б.]. Мысалы:

1) *Ана жақтағы ақ отауға солдаттың бес-алтауы апыр-топыр кіріп барады. Қыздың құлындағы дауысы шығады. Бірталайдан соң желегі ортасынан екі бөлініп, шашы*

жалбырап, буынын баса алмай, орыстың ұлы дүбірі ойнағына түскен қалжақбас асау, шығымды байталдай сандалып қалған келіншек пен қыз тұр. Бұрын кірпігіне кір жуытпай, ақ мысықтай ширатылып отыратын Мырзағұлдың ақ борық келіні сүметіліп, үйден бетін басып далаға атып шықты[3, 26 б.].

Мұндағы бетін басу – адамның ұялғанда жасайтын іс-әрекеті.

Қуаныш – орындалуы күмәнді болып тұрған қажеттіліктің толық қанағаттандырылуына байланысты туындайтын ұнамды эмоционалды күй [4, 75 б.]. Мысалы:

1) *Ақшам кезінде даланы шулатып, мал қалаға айдалды. Мырзағұл, Смайыл баласымен бірге қолдары артына байлаулы айдауда келеді. Айдаушы екі қазақ, бес солдат. Бұлармен араласа қызы мен келіні және бәйбішесі де аңырап келеді. Жайдақ атқа масаты кілемнің үстіне қойшының қоңыр мұжық ерін тартып мінген бір солдат келіп бұлардың алдында шылым тартады. Бұлар ернін шығарып «адыра қалғыр, аулақ!» — деп, атының басын бұрса, солдаттар сақ-сақ күледі* [3, 28 б.].

2) *Тұмақтар алып тасталды, насыбайлы қақырықпен қатқан сақалдар тұштаң етіп, ырбизан жаман езулер ыржың еткенде өмір бойы тұнжыраған ауыр қайғылы қабақтар жарқ етіп ашылып, баяғыдан басып-жаншып басын қатырған кедейліктің ауыр салмағы күн көзінде жарқ етіп ашылғандай болды* [3, 37 б.].

3) *Жаман бөрік, жалба тұмақтар аспанға лақтырылды. Жұрт мәз-мейрам. Жиналыстың жуан ортасынан сүметіліп Бадырақ тұра келіп:*

—Жолдас, бір кішкене... — деп қолын көтерді.

Мәжіліс бастығы:

—Не айтасың?— деді.

Бадырақ:

—Жаңағы мына жолдас айтқан біздің қамқорымыздың аты кім деп еді? — деген сұрақ қойды [3, 38 б.].

4) *Сол кезде шалбарының жалбыр балағын жаман шарығының қонышына жинап тығып жатып, Шағанбай отағасы:*

— Тегі, әуел баста осы Бадырақтың аты осындайға басталып қойылған-ау, — деді. Жұрт дуылдасып күліп жатты.

Барлығы Бадырақ ұйымына жазылып, жиналыс күн батарда әзер тарады [3, 39 б.].

Берілген мысалдардан кедейлік пен жалшылықтың азабын көп көрген, бейбақ жандардың толғанысын, қуану эмоциясын байқауға болады. Сақ-сақ күлу, мәз-мейрам болу, дуылдасып күлу, езулер ыржың еткенде сынды тіркестер арқылы автор қуаныш сезімін жеткізіп отыр.

Мазасыздық – субъектінің белгілі бір жағдайлардан туындайтын іштей қобалжыған тебіренісі, толқынысы сияқты эмоциялық күйі [4, 78 б.]. Мысалы:

Бадырақ есіктің сыртында қалды. Жүрегі жұлқынып, алып-ұшып барады. Бір қолы жоқ шолақ писір де қағаз қаламын сықырлауық үстел үстіне ыңғайлай бастады. [3, 40 б.].

Автор берілген роман мәтінінде жүрегі жұлқыну, жүрегі алып-ұшу сияқты тіркестер арқылы мазасыздық күйін көрсетіп отыр.

Ашу (қаһар) – субъектіде өте маңызды қажеттіліктің күшті кедергіге ұшырап, орындалу мүмкіндігінің кенеттен жойылуына байланысты пайда болып, дүлей көрініс беретін ұнамсыз эмоциялық қалып [4, 74 б.]. Мысалы:

1) *Осылайша бұлқынып, атқамінер ағайын талқысынан шығып келген бір келіншек:*

—Менде нелерің бар, жетеді бұл күнге шейін жылағаным, — деп байының кеудесінен итеріп еді, қатынның даусы батылырақ шыққанда, күжілдеп сөйлейтін қара көсе қазақ судиясы:

—Жібер, кіргіз, - деді [3, 40 б.].

2) *Мұндай көлденең көкбөрі жсырындыларға сайтаны ұстап кететін судия мына сөзге ширығып:*

— *Тәйт, қиқақтама, шығар мыналарды, — дегенде есіктегі жасауыл лып етіп екеуін де сәуіріктей қуып шықты.*

Байда үрей қалған жоқ. Егжей-тегжейді екішеп, ет асым уақыт сұраған соң, протоколын жаза бастағанда, бай тағы қалтырап[3, 42 б.].

Көркем шығармада эмоцияны беру жолдары әртүрлі. Сөйлеу – эмоцияның анық байқалатын формаларының бірі. Адам өзінің мәнерлі интонациясы арқылы ғана ішкі толғанысын нақты бере алады. Автор өзінің шығармасында ашу эмоциясын беру үшін бейвербалды іс-қимылдарды, мимиканы, дауыс ырғағын пайдаланғанын көреміз.

Эмоцияны білдіретін тілдік құралдардың әртүрлілігі адамның эмоция әлемінің дүниенің тілдік бейнесінен көрінуінен-ақ байқалады. Сөз тілдік бейне жасайтын тілдік құралдардың ядросы (өзегі) болып табылады. Егер сезімдер сөз арқылы айтылмаса, олар күңгірт, түсініксіз болған болар еді. Өзінің жағдайын жеңілдету мақсатында адамдар өз сезімдері мен эмоцияларын екінші біреуге көрсетуге тырысады. Сезімнің сөз арқылы көрінуі адамның еңсесін басып тұрған ауыртпалықтан құтқарады, нәтижесінде ішкі дүние тыныштық табады.

Қорыта келе, эмоция – адам өміріндегі әлеуметтік-қоғамдық және рухани мәні зор табиғи құбылыс. І. Жансүгіровтің «Бадырақ» романындағы эмоцияның берілу ерекшелігіне, эмоционалды мәтіндерге талдау жасай отырып, автордың кейіпкерлердің қоршаған ортадағы, тұрмыс-тіршіліктегі сан-қилы жағдайға байланысты туындайтын, жағымды, жағымсыз эмоцияларының көрінісін аса шеберлікпен көрсете алғанын аңғарамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жарықбаев Қ., Саңғылбаев О. Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө.Жақып. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
2. Анохин П.К. Эмоции // В кн.: Психология эмоции. – М., 1984. – С. 172-186.
3. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. — Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005. Төртінші том: Роман. Мақалалар. — 312 бет.
4. Түйте Е.Е. Психикалық жай-күйлер атауларының лингвостилистикалық сипаты: Монография. – Алматы: «Эверо»баспасы, 2014. - 206бет.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15868657>
ӘОЖ 821.512.122:37 (045)

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ КОНРАД БЕРКОВИЧТЕН АУДАРҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ

НАЗАРБЕКОВА АЙДАНА НУРБЕКОВНА

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті филология факультетінің
«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 4-курс студенті

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD **Н.К. АХАТОВА**
Орал қ., Қазақстан

Аңдатпа: Жүсіпбек Аймауытовтың америкалық жазушы Конрад Берковичтің әңгімелерін қазақ тіліне тәржімалауы жайында сөз болады. Сондай-ақ аудармаларына шолу жасалады.

Тірек сөздер: қазақ әдебиеті, туған жер, ұлт, көшпенділер өмірі, дәстүр.

Кейбір тұлғалар бар – заманының тар қыспағында жүріп, халқы үшін қалам тербеп, мәңгіліктің көшіне ілесіп кетеді. Олар – өз дәуірінің ең ауыр сұрақтарына жауап іздеген, ел болашағы үшін өмірін сарп еткен шынайы рух иелері. Солар уақыт өткен сайын көмескіленбейді, қайта уақытпен бірге өрлеп, келер ұрпаққа шамшырақ бола түседі. Олар – өз халқымен бірге мәңгі жасайтын, тарихтың емес, рухтың шежіресіне айналған асылдар. Осындай сирек тұлғалардың бірі әрі бірегейі – Жүсіпбек Аймауытов.

Жүсіпбек – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің төл тарихында ойып тұрып орын алған, артына өлмес мұра қалдырған, тағдырлы тағылым иесі. Ол – көркем сөздің зергері ғана емес, рухани күрескер, ұлттық сананың жоқтаушысы, әділеттің жаршысы. Қаламының ұшымен де, жан айқайымен де халқы үшін аянбай еңбек еткен ардақты қайраткер.

Кез келген оқырман оның шығармаларына үңілгенде, тек әдеби ләззат алып қана қоймай, бір ұлттың жан айқайын, арманы мен үмітін, күресі мен көз жасын, рухани ізденісін терең сезіне алады. Оның шығармалары – халықтың жүрек үнімен үндес, замана зары мен елдік үмітті қатар өрбіткен туындылар.

Жүсіпбек Аймауытовтың қаламынан туған туындылардың басты арқауы – адам және қоғам. Ол қазақ даласын жайлаған әлеуметтік әділетсіздік, бай мен кедейдің арасы, білім мен надандықтың тартысы, әйел теңсіздігі, ұлттық ұстаным сынды өткір де өзекті мәселелерді батыл көтерді. Қаламгер әр кейіпкерінің бойына қоғам дертіне қарсы үн мен рух берген. Оның кейіпкерлері – өмірден алынған шынайы бейнелер, ұлттық тағдырдың айнасы.

«Қартқожа» мен «Ақбілек» романдарында ол қарапайым халықтың тұрмысын, рухани ізденісін, ішкі жаңғыру жолындағы күресін терең әрі шынайы сипаттайды. Қартқожа – намыспен мұрат жолында жан салған ұлтшыл жас, ал Ақбілек – тағдырына мойымай, рухын сақтап қалған қазақ қызының символы. Бұл шығармаларда Жүсіпбек тұлға мен қоғам арасындағы күрделі байланысқа, ұлт тағдыры мен жеке адамның болмысына терең бойлайды.

Ол кейіпкерлерін өз дәуірінің шындығынан алыстатпай, керісінше сол дәуірдің шындығын олардың тағдырынан танытады. Бұл — реалист жазушыға тән қасиет. Бірақ Жүсіпбек таза реализммен ғана шектелмейді, ол психологиялық тереңдікті, философиялық пайымды қатар қолданады. Оның кейіпкерлерінің ішкі монологтары, жан арпалыстары — терең психологиялық иірімдермен өріледі.

Жүсіпбек үшін әдебиет – жай ермек не әдеби ләззат емес. Ол – ұлтты тәрбиелеудің, санаға сәуле құюдың, ой мен рухты оятудың қуатты құралы. Әдебиет арқылы ол ұлтына жол сілтеді, әділет іздеді, еркін ойлауға үндеді. Сондықтан да оның қаламы тек заманымен шектелмей, болашақтың санасына да қызмет еткен.

Сонымен қатар, Жүсіпбек Аймауытов – қазақ әдебиетінің аударма өнерінде де өзіндік өрнек қалдырған қайраткер. Ол әлем әдебиетінің озық үлгілерін ана тілімізге тәржімалап, ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

қазақ оқырманының таным көкжиегін кеңейтуге зор үлес қосты. Аударма арқылы халыққа жаңа ой, жаңа дүниетаным әкелуді көздеді.

Ол А.С. Пушкиннің, Л.Н. Толстойдың, А.П. Чеховтың, Джек Лондонның, Р. Тагордың, К. Беркович сынды хас шеберлердің шығармаларын қазақша сөйлетіп, өз халқын адамзаттық рухани қазынамен таныстырды [1, 8 б.]. Бұл – Жүсіпбектің тек жазушы ғана емес, мәдениет пен білімнің нағыз жанашыры болғанының айғағы.

Аудармадағы оның басты ұстанымы – түпнұсқаның мазмұны мен авторлық интонациясын сақтай отырып, шығарманы қазақ тіліне икемді, оқырманға табиғи әрі түсінікті етіп жеткізу. Жүсіпбек әрбір мәтінді ана тіліміздің көркем заңдылықтарына бейімдей отырып, оқырман мен шығарманың арасын жақындатуға ұмтылды. Бұл – нағыз шығармашылық аудармаға тән терең жауапкершілік.

«Өзге елдің әдебиетімен танысып, өзінде барды өзгенікімен салыстыра қарамай, өз кемшілігің мен ерекшелігіңді анықтау мүмкін емес», – деген Жүсіпбек сөзі оның аудармаға деген терең эстетикалық және рухани көзқарасын көрсетеді [1, 8 б.].

Аударманы тек тілдік қана емес, идеологиялық, мәдени, рухани деңгейде қарастырған Жүсіпбек Аймауытов бұл саланың ұлт санасын тәрбиелеудегі күшін терең түсінді. Ол аударма арқылы қазақ халқын өзге елдердің озық ойымен, әдеби классикасымен таныстыруды көздеді. Бұл арқылы елдің ой-санасын кеңейтіп, рухын нығайтуды мақсат етті.

Ол аударма еңбегін қазақ әдебиетінің өсуі мен кемелденуінің бір тетігі ретінде ұғынды. Себебі өзге әдебиетті таныған ел – өзіне сын көзбен қарап, өзін жетілдіруге талпынатын ел. Аударма арқылы ұлттық әдебиет өзге кеңістікпен тілдесіп, ой мен идея алмасады. Бұл – елдің мәдени имунитетін арттыратын қуатты құрал.

Жүсіпбектің бұл саладағы маңызды еңбектерінің бірі – америкалық жазушы Конрад Берковичтің алты әңгімесін қазақ тіліне тәржімалауы. Ол бұл еңбегін Смағұл Сәдуақасұлына жазған хатында атап көрсетеді:

«Баспаға берген кітаптарым: ...«Өрбике», «Әкесі мен баласы», «Заң білместің зары», «Мұрда», «Мұрданың өлімі», «Тұқым» (Конрад Берковичтің алты әңгімесі)...» [1, 9 б.].

Берковичтің шығармаларында еврей халқының тағдыры, ұлтсыздану қаупі, көшпенділер өмірі, дін мен дәстүр мәселесі кеңінен көрініс табады. Бұл тақырыптар – қазақ халқының да ХХ ғасыр басындағы ахуалымен терең үндес. Сондықтан да Жүсіпбек бұл шығармаларды аударуға бейжай қараған жоқ. Ол олардың әрқайсысын қазақы танымға бейімдеп, салмақты идеяларды жеткізді.

Конрад Беркович – өз шығармалары арқылы ұлт рухын, оның ішкі арпалысы мен болмысын терең жеткізе білген жазушы. Оның «Чаплинмен өткен бір күн» атты естелігінде Голливудтағы шығармашылық орта, достар арасындағы сырлас сәттер бейнеленеді. Беркович Чарли Чаплиннің ашуланғанда бөлмесіне кіріп алып, дәстүрлі еврей әнін айқайлап айтатынын, содан кейін тынышталып, қайта жұмысын жалғастыра беретінін еске алады. Бұл – ұлтқа деген сүйіспеншіліктің, туған жеріне, тіліне, салтына деген терең іңкәрліктің көрінісі. Чаплин үшін бұл әрекет – жаралы жүректің өзін-өзі жұбату тәсілі болса, Беркович үшін – сол сәтті жүрекпен ұғу еді. Америкалықтар мұны түсінбегенмен, ұлт сүйгіштікті өмірінің мәніне айналдырған Жүсіпбек Аймауытов секілді тұлғалар мұндай сезімді жан-тәнімен түсінді [1, 9 б.].

Берковичтің әңгімелерінен сыған, татар, серкеш секілді ұлттардың өмірінен үзінділер жиі ұшырасады. Бұл халықтар да — еврейлер тәрізді көшпелі, тарихи тағдыры ауыр, жері мен мемлекетті болмаған, алайда рухын жоғалтпаған жұрттар. Олардың қоғам шетіне ығысқанына қарамастан, өз дәстүрін, тілін, дінін, сенімін сақтап қалуға деген жанкештілігі Беркович шығармаларының өзегіне айналады.

«Тұқым», «Мұрда», «Мұрданың өлімі» сияқты туындыларда көшпелілердің дала заңына бағынған өмірі суреттеліп, ақсақалдың өз руына деген сүйіспеншілігі, жауапкершілігі, парасаты ерекше бейнеленеді. Бұл — қазақтың да дәстүрлі болмысына жақын тақырыптар. Сондықтан да Жүсіпбек Аймауытов дәл осы шығармаларды аударды. Өйткені екеуінің де жан дүниесі, рухани құндылықтары, ұлтты сүю жолындағы күресі — үндес еді. Беркович

еврейлердің жан айқайын суреттесе, Жүсіпбек қазақтың жоғын жоқтап, рухын оятты. Олар үшін әдебиет — тек сөз өнері емес, ұлт рухының тірі тарихы болатын [1, 10 б.].

Жүсіпбек Аймауытовтың Конрад Берковичтен аударған ерекше шығармасының бірі — «Өрбике». Бұл шығармада қоғамдық әділет, әйел теңсіздігі, ұлттық дәстүрлердің шектеуі мен тұлғалық еркіндікке ұмтылу жолындағы күрес көркем тілмен бейнеленеді. Жазушы бұл әңгімені қазақы өмірге жақындатып, ұлттық таныммен шебер ұштастыра білді.

Шығарма татар елінің көсемі, сұсты мінезімен танылған Қанды көз Мамет деген адамның сүйген жары — Сақып Жамалдан айырылып, аз уақыт ішінде өзіне жар іздеумен басталады. Сақып Жамал — көркімен ғана емес, парасатымен де ерекшеленген адал жар. Рамазан айының алғашқы күндерінде ол сырқаттанып қайтыс болады. Бірақ оның бейнесі Мамет жадында мәңгі сақталып қалады.

Көсемнің жүрегі сыздайды. Алайда ел алдындағы абырой мен ішкі жалғыздық оны көп ұзамай жар іздеуге итермелейді. Осылайша ол Мәмет Дүрбіжіге жол тартып, Оспан Әлінің қызы — Өрбикені көреді. Сұлулығымен тәнті еткен бұл бойжеткенге ол жеті күн, жеті түн саудаласып, алты жүз ділдә қалың төлеп, әйелдікке алуға келіседі.

Алайда бұл келісім тек ерлер арасындағы шешім ғана еді. Өрбике — жүрегі жалындаған, рухы еркін, сезімі шынайы жас қыз болатын. Ол Сүлеймен есімді сәнді жігітке ғашық еді. Әкесіне Сүлейменге қосуын сұрап жалынады. Бірақ әке — қоғам мен дәстүрдің адамы. Ол қызын Қанды көз Маметтің арбасына зорлап мінгізеді. Осы сәттен бастап Өрбикенің ішкі күресі басталады.

Өрбике — ұлттың тектілік кодын бойына сіңірген, өз ойын ашық айтып, тағдырмен тайталасқа түсе алатын қайсар тұлға. Ол күйеуінің еліне түскен сәттен бастап тектілігін, тәкаппарлығын танытады. Ел-жұрт оны сынап, күлкі етеді: «Асауды үйреткен елміз», — десті. Бірақ Өрбике — кез келгеннің дегеніне көнер әлсіз жан емес.

Қыздың қайсар мінезі Қанды көз Маметті де таңғалдырады. Ол қызды алғанымен, қасына жоламайды. Ал Өрбике уақыт өте келе ерін күтетін халге жетеді — бұл да оның ішкі қайшылығы мен күресінің бір көрінісі. Күйеуі алыс сапарға кеткен сәтті пайдаланып, Өрбике әкесінің ауылына қашады. Ол өзінің сүйгені — Сүлейменге жолығуға асық емес, керісінше ерінің артынан іздеп келерінен үміт етеді.

Ауылға келген соң, ел оның қыздығын жоғалтпағанын көреді. Сүлеймен де оны алғысы келіп, серілерін жинайды. Бірақ Мамет келмейді. Көп күн өтсе де, ешкім іздемеген қыз өзін жападан-жалғыз, ешкімге керек емес адамдай сезінеді.

Бір күні таң ата Қанды көз Мамет келіп, Оспанның есігін қағады. Бар үмітін соған артқан Өрбике қуанып қарсы алады. Бірақ ол тек қашып кеткен атының өзін ғана алып кетуге келгенін айтқанда, Өрбикенің жүрегі сынып түседі. Сол сәтте Өрбике жалаңаяқ жүгіріп шығып, Маметтің аяғына жығылады, өзімен бірге алып кетуін өтінеді. Көсем үнсіз ғана қалыңдығының желегін ашып, алдынан мінгізіп, «шу-у» деп жүріп кетеді [1, 32-43 б.].

Берковичтің «Өрбикесі» — махаббат, дәстүр, намыс, ар мен рух тақырыптарын бір арнаға тоғыстырған шебер шығарма. Оны қазақ оқырманына сіңімді етіп ұсыну — Жүсіпбектей кемел тұлғаның ғана қолынан келетін іс. Өрбикенің жүрек күйзелісі, қоғаммен тартысы, махаббат пен үміт арасындағы сергелдеңі — кез келген ұлт әйеліне тән психологиялық арпалыстың көркем көрінісі.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілегі» мен Конрад Берковичтен тәржімалаған «Өрбикесі» — бір-бірімен мазмұндық, идеялық және рухани жағынан үндес туындылар. Екі шығармада да әйел бейнесі — еркіндікке ұмтылған рухтың символы ретінде алынған.

Ақбілек — отарлық езгінің, қоғамдағы әділетсіздіктің құрбаны, бірақ рухы күйреген жоқ. Ол өзін қайта тапты, білім алды, газетке мақала жазды, жаңа қоғамда өз орнын иеленді. Бұл — қазақ әйелінің жаңарған бейнесі. Ал Өрбике — ескі дәстүрдің шеңгелінде қысылып, өзінің ішкі еркіндігі үшін жанын салып күрескен, ақыры махаббат пен рухтың жеңісіне жеткен тұлға.

Бұл екі бейне – әйелдің жаңа қоғамдағы орны, еркіндік пен ар-намыс мәселесіне қатысты Жүсіпбектің терең ой толғауы. Ол әйелді – әлсіз жан иесі емес, ерлік пен еркіндіктің иесі ретінде бейнеледі. Бұл – Аймауытов шығармашылығының үлкен жеңісі.

Жүсіпбек Аймауытов — қазақ руханиятының көкжиегін кеңейткен, әдебиет әлемінде тың сұрлеу салған, көркем сөздің ғана емес, ұлттың тағдырын арқаулаған ойдың алып тұлғасы. Ол шығармашылық жолында тек қаламгерлікпен шектелмей, тәржімашы ретінде де ұлтына өлшеусіз еңбек сіңірді. Әлемдік әдебиетті қазақ тіліне сөйлету арқылы ол ұлт санасына жаңа ой, жаңа мазмұн, жаңа кеңістік әкелді. Оның әр аудармасы – шетел әдебиетін қазақ оқырманына жақындату ғана емес, екі түрлі мәдениет пен болмысты рухани үндестірудің көркем үлгісі.

Соның ішінде Конрад Берковичтің шығармаларын тәржімалауы — кездейсоқ емес, дүниетанымдық сабақтастықтың, жүреппен ұғынған рухани жақындықтың белгісі. Беркович — өз ұлтының мұңын, көшпенділердің жан арпалысын, дәстүр мен заңның күресін, отарлық қысымнан қысылған халықтың ішкі трагедиясын көркем бейнелеген қаламгер. Оның кейіпкерлері — туған топырақсыз ұлттың рухани тамырын сақтап қалуға тырысқан тұлғалар. Ол сығандар мен татарлар жайында жаза отырып, шынында еврей халқының жоғын жоқтап, ар-намысын қорғады.

Жүсіпбек мұндай туындыларды қазақ тіліне аудару арқылы ұлтты сүйю, елдің тағдырына араша түсу — көркем шығарманың басты миссиясы болуы тиіс деген ойды паш етті. Оның аудармалары — таза тілдік көшіру емес, ұлттық рухпен көркем үндесу, қазақы дүние таныммен қайта тірілген туындылар. Әсіресе, «Өрбике» әңгімесі арқылы Аймауытов тек басқа халықтың шындығын емес, өз ұлтының да ішкі арпалысын сезіндіре алды.

Ол тәржімалаған шығармалардан рухани туыстық пен идеялық тұтастық айқын аңғарылады. Осыдан-ақ Жүсіпбектің аудармаға жай әдеби жаттығу емес, ұлттық сана мен көркем танымды тереңдетудің бір жолы деп қарағанын көреміз. Сондықтан да ол өз дәуірі үшін ғана емес, бүгінгі және келешек ұрпақ үшін де маңызды мұра қалдырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүсіпбек Аймауытұлы (1889-1930) Дәмелі. // Құраст: Қ. Әубәкірова. – Астана Qyt balasy ҚҚ, 2023.- 256 бет.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15868699>
УДК 821.512.122

MÜASİR ƏDƏBİYYAT KONTEKSTİNDƏ QULAMRZA SƏBRİ TƏBRİZİNİN ELMİ VƏ NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏRİ

KİFAYƏT ƏLİHEYDƏR qızı MƏMMƏDOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi
işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

НАУЧНЫЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ГУЛАМРЗЫ САБРИ ТАБРИЗИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена рассуждениям Гуламрзы Садри Табризи о современной литературе. Автор в статье указывает, что рассуждения Г.С.Табризи о литературе, истории Азербайджана и интересующие общества другие темы всегда были для нашей страны важными и интересными. А также, автор в статье указывает что, Г.С.Табризи считал священной идеей борьбу для счастья народа. Г.С.Табризи очень современный писатель. Он в своих произведениях отражает действительность окружающей его жизни, а также анализирует, обобщает, делает выводы, выражает своё мнение и таким образом участвует в борьбе.

Ключевые слова: творчество, известный, литература, критика, публицистика

SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONSIDERATIONS OF GHULAMRZA SABRI TABRIZI IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY LITERATURE

Annotation. The article is devoted to arguments Gholamrza Sabri Tabrizi about contemporary literature. The author in the article indicates that G.S.Tabrizi discussion of literature, the history of Azerbaijan and the interests of the Company other topics have always been important and interesting for our country. Also, the author of the article points out that G.S.Tabrizi considered sacred idea of the struggle for the happiness of the people. G.S.Tabrizi is a very modern writer. He analyzes the events occurring in the life of society where he lived, as well as summarizes, takes conclusion, expresses attitude and thus participate in the struggle.

Key words: oeuvre, well-known, literature, criticism, publicism

Qulamrza Səbri Təbrizi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən, zəngin elmi, bədii, publisistik irsə malik olan yaradıcı, hərtərəfli ziyalıdır. O, ədəbiyyatımızın deyil, bütün Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli yazıçı, şair, pedaqoq və ictimai xadimlərindəndir. Ədəbiyyatın, tarixin və cəmiyyətinin elə bir məsələsi olmamışdır ki, o barədə fikri, mülahizəsi olmasın. Tarixi də, ədəbiyyatın məsələlərini də böyük ustalıqla dövrün ictimai-siyasi həyatı ilə bağlaya bilir. Q.S.Təbrizi yazır: “Xalqın hər nəslinin münəvvərləri tarixə, yaşadıkları dövrün bədii təfəkkürünün yaratdığı məhsullara münasibətlərini müxtəlif şəkillərdə, rəngarəng vasitələrlə açıb ortaya qoyurlar. Bu baxımdan elmi və nəzəri ədəbiyyatda sadəcə olaraq tənqid adlanan janrın çiyinləri üzərinə düşən yük çox sıqlətli olur. Tənqid elə bəsinət gözüne malik olmalıdır ki, onun nəzərləri həm keçmiş dövrlərin qatlarında olan incilərə nüfuz edə bilsin, həm onun yaşadığı günlərdə yaranan ədəbi-bədii əsərlərin xalqa nə səviyyədə xidmət etdiklərini məhək daşından keçirə bilsin. Bir də, əlbəttə, bu günün zəka və dərrakə karvanının keçməli olduğu mənzillərin aydın mənzərəsini yarada bilsin” [8, 60].

Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ilə tariximizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın tədqiqi və təbliğində hökmran olan ənənəvi stereotiplərin və yasaqların aradan qalxması şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun araşdırılması tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş oldu.

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

Qısa bir müddət ərzində dastana tamamilə yeni prizmalardan yanaşılmağa başlandı, onun əvvəllər təfsiri mümkün olmayan cəhətlərinə diqqət yetirildi. Ötəri müqayisə aparılsa, ötən illərin tədqiqatları ilə son illərin araşdırmaları arasında ciddi fərqlərin olduğu dərhal üzə çıxar. Bu hər şeydən əvvəl, eposun sosialsiyasi, ideya-məfkurəvi, dövlətçilik, vətənpərvərlik və s. aspektlərdə təhlilinə meyl və marağın artması ilə müşayiət olunmaqdadır, “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasının yaranması da müstəqil dövlətçiliyin qorqudsünaslığa gətirdiyi yenilik kimi səciyyələndirilə bilər.

Q.S.Təbrizi də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına biganə qalmamış və ona müasir prizmadan yanaşaraq “Qorqud xarakteri və Türk ruhu” məqaləsini dərc etdirmişdir. Məqalədə Q.S.Təbrizi deyir: “Hər şeydən əvvəl, Dədə Qorqud öz zamanəsinin məhsuludur və bunu nəzərə almadan onun xarakteri haqqında fikir yürütmək yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Dədə Qorqudun ideyaları insanlığın əsrlərcə susdurulmuş harayı, xalqların qəlblərində məzara çevrilən arzuları, ümidləridir ki, bu dastan qəhrəmanının şəxsində vulkan kimi püskürərək tarix səhnəsinə çıxmışdır. Demək olar ki, tarix Dədə Qorqudun simasında canlanaraq hərəkətə gəlir, türkün keçmişini və gələcəyini öz bətnində yetirərək körpə kimi dünyaya gətirir. Dədə Qorqud dastanları bu ideyalardan qaynaqlanaraq IX-XI əsrlərdə Oğuz türkləri arasında yayılmağa başlamışdır. Dədə Qorqud yer üzündə tarixin yaşayan ruhudur. İnsanın dahiliyi, yaradıcılığı, Allah mənbəyidir. O, bir ruhani insandır ki, insanlığın eybəcər keyfiyyətlərinə qarşıdır. Bir ruhani xüsusiyyətdir ki, nə elmləri, nə millətləri, nə də ayrı-ayrı kulturləri qarşı-qarşıya qoyur. O, əsrlər boyu yaradıcılığın konsepsiyasıdır. Başqa sözlə, Dədə Qorqud dəyişməyən qüdrət, xüsusiyyətdir insanlıq tarixində. O, yaradıcılıq qüdrəti, insani keyfiyyətləri, məhəbbəti yer üzündə cəm edir. Bir sözlə, o, türk xalqlarının ruhani atasıdır” [8, 13, 14].

Q.S.Təbrizinin vətənpərvərlik duyğuları bütün yaradıcılığında ifadə olunmuşdur. Onlar xalqın həyatını yaxşılaşdırmaq, zamanənin hərəkəti, tərəqqi və inkişafı ilə ayaqlaşmasına kömək etmək məqsədilə yazılmışdır. Onda atəşin bir ürək döyünür: vətəni, xalqı sonsuz bir məhəbbətlə sevən vətəndaş ürəyi! Çox maraqlı və qiymətlidir ki, vətənpərvərlik duyğuları Q.S.Təbrizdə ümumbəşəri hisslərlə vəhdət təşkil edir, bütün insanlığa, bütün xalqlara məhəbbəti ifadə edən dərin humanizmlə aşlanmışdır. Şair insan adını yüksək tutur, insaniyyəti bütün dini və irqi təəssüblərdən uca və müqəddəs sayır. Onun bütün həyatı və yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan budur.

Müasir bədii-ideoloji hərəkətdə, mövcud əxlaqi-tərbiyəvi sistemdə hər şeyi müasirliyin global problemləri səviyyəsinə qaldırmaq, tarixi də, keçmişi də məhz müasir bədii düşüncə və oxucu təfəkkürü üçün konkret xeyri, mənası baxımından tədqiq və təhlil etmək qarşıda birinci dərəcəli vəzifə kimi durur. Ədəbiyyatşünaslıqda indiki müasirliyin ifadəsi və əlaməti də elə odur ki, onun həyata müdaxiləsi getdikcə daha fəal intensivlik kəsb edir, müasir mədəni sərvətlər sistemində rolu artır, həqiqi böyük ədəbiyyatşünaslıq bu məqsədə həm bilavasitə müasir ədəbi prosesin, həm də klassik bədii təcrübənin materialında nail olur. Q.S.Təbrizi “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində yazır: “Şair, yazıçı xalqdan ayrı yaşaya bilməz, yaşasa da əsl yazıçı ola bilməz. Çünki hamımız bir vücudun üzvüyük: o da insanlıqdır. Bir hiss mənə ermənilərin Azərbaycanın torpaqlarına son illərdə təcavüzü zamanı Xocalı soyqırımını törədildə yaşandı. Amma bu dəfə daha dərdli yaşadım bu faciəni. Çünki burada ümuminsani məsələlərlə yanaşı, mənim millətimin faciəsi dayanır gözümlə qarşısında. Amma əlim yetməyən yerlərdə mənim minlərlə soydaşımı məhv etdilər, yurdundan-yuvasından didərgin saldılar. Əlimdən bir şey gəlmirdi ki, bunun qarşısını alam, millətimə kömək edəm. Amma bir yazıçı olaraq qələmimi ox eləyib radio və televiziya vasitəsilə düşmənin ürəyinə sancırdım. BBS və digər televiziya vasitəsilə deyirdim ki, bir məzlum millət rus imperiyasının başçılığı və erməni nökrçiliyi ilə tapdalanır” [9, 71].

Yazıçı şair, pədaqoq Azərbaycanın azadlığı və səadəti üçün yorulmaz bir qüvvətlə çalışmış, həyat və təfəkkürün köhnəlmiş, mürəccə cəhətlərinə qarşı barışmaz mübarizə aparmışdır. Onun əsərləri dərin ideyalılıqla yüksək bədiiyin nümunəsidir. O, zamanəsinin qabaqcıl adamı olmuş, cəmiyyəti maraqlandıran ən canlı məsələlərlə yaşamış, mübarizələrin içində böyümüş, xalqının tarixini, həyat və arzularını çox gözəl bilmiş, bəşər mədəniyyətinin ən yaxşı nümunələrini mənimsəmiş və həmişə insanı irəli aparan, insan fikrini ucaldan, ürəyində nəcib humanizm duyğuları oyadan ictimai şəraitin təntənəsi üçün çalışmışdır.

Q.S.Təbrizinin əsərlərində təqdir etdiyi gözəl estetik keyfiyyətlərdən biri də təbiilik və səmimiyyətdir. Sünilikdən uzaq bu əsərlər adama səmimi təsir bağışlayır. Orada qeyri-təbii, boğazdan

yuxarı deyilmiş bir söz belə yoxdur. Bütün ifadələr, fikirlər və obrazlar, bədii ifadə vasitələri yaradıcının həyəcan və iztirablarından, həyatla, insanlarla əlaqəsindən, düşüncə və xəyallarından doğmuşdur, müəllifin daxili aləmini ifadə edir. Buna görə də əsərlərində süni və qeyri-təbii səslənən heç bir şey yoxdur. Görünür Q.S.Təbrizinin fikirlərinin bu qədər səmimi və təbii olmasında onun şəxsiyyəti az rol oynamamışdır: “Azərbaycana gəldim və onun ictimai-siyasi, mədəni həyatında fəal surətdə iştirak etdim. Diaspora üçün iqtidar, müxalifət yoxdur, Azərbaycan dövləti, Azərbaycan mətbuatı, Azərbaycan xalqı, onun milli maraqları var. Mən Güney və Quzey Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini yazan ziyalılara minnətdaram. Milli mətbuatda məhz belə ziyalılar, millətini, Vətəninə sevən soydaşlarımız çalışmalıdırlar. Məhz bu ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dili inkişaf edib, milli-mədəni sərvətimiz, milli varlığımız qorunub saxlanıb. Güneyli soydaşlarımızı, görkəmli ziyalılarımızı, milli mətbuatın fəallarından olmuş Mir Cəlal Paşayevin, Mirzə İbrahimovun, Nəsir İmanquliyevin, Süleyman Rüstəmin, Qulam Məmmədlinin, Qafar Kəndlinin, Balas Azəroğlunun, Söhrab Tahirin və b. adlarını məmnunluq duyğusu ilə xatırlayıram” [8, 67].

Q.S.Təbrizinin sənət baxışına görə, həyat və varlıqdan yazmaq, yaratdığı surətlərin mümkün qədər naturaya yaxın olmasına çalışmaq yazıçının istedadına zərər vurmur, əksinə, xeyir verir. Əksinə, mücərrəd aləmə qaçmaq, xəyali və qeyri-tipik hadisələr və şəxsiyyətlərin təsviri ilə məşğul olmaq həqiqi istedad üçün qüsurdur. Çünki Q.S.Təbriziyə görə, insanda istedadın kənar amillər nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər həmin şəxs əsrinin övladı, dünyasının vətəndaşıdır. O, yaradıcılığında mənsub olduğu xalqın və ölkənin həyatını, zamanə və əsrinin ideal və qayələrini əks etdirməlidir. Bunun üçün onun həyatı düzgün göstərməsi lazımdır.

Q.S.Təbrizi bədii yaradıcılıqla realizm, xalqilik və ideyalılıq tələblərini dərinlən əsaslandırılmış və elmi-tədqiqat əsərləri ilə bu sahədə yeni bir dövr açmışdır. O, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı yazıçılarına həsr etdiyi “Səməd Behrəngi yaradıcılığında humanizm”, “Mühacirət, yaxud ömrün qrib çağları”, “İrəc Mirzə kimdir”, “Fikir mücəssəməsi”, “Böyük mütəfəkir”, “Şərq və Qərb kultürünün vəhdəti və ayrılıqları” kimi dərin mənalı məqalələr yazmışdır. Bu əsərlər müasir Cənub ədəbiyyatımızın istər o zamankı, istərsə də sonrakı inkişafında, həyatı düzgün göstərməsində, ictimai mühitini və əsrin ən canlı aktual məsələlərini əks etdirməsində müstəsna rol oynamışdır.

Q.S.Təbrizi ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığını təhlil edərkən həmişə onu ədəbiyyatının taleyi ilə bağlayır, sənətin aktual və mühüm məsələlərini qaldırır və həll edir. Burada onun xalqına, vətəninə olan sonsuz məhəbbəti, humanizm və yüksək azadlıq idealları əsas istiqamətverici rol oynayır: “Azərbaycanın Cənubunda yaranan zəngin ədəbiyyatımız ciddi, sistemli şəkildə tədqiq olunmadığı üçün onun ümumi mənzərəsinə hələ də aydınlıq gətirilməmişdir. Başqa sözlə, bu ədəbiyyatı yaradanların şəxsiyyəti və ədəbi kimliyi dəqiq müəyyənəndirilməmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bir çox Azərbaycan klassikləri İran ədəbiyyatına həsr olunmuş tədqiqatlarda dil faktoru əsas tutularaq fars mədəniyyətinə aid edilmiş, onlar yanlış şəkildə dünyaya təqdim olunmuşdur. Bunlardan biri də İrəc Mirzədir. İrəc Mirzə poeziyası həqiqi mənada vətənpərvərlik poeziyasıdır. Tədqiqatçılar onun şeirlərini ənənəvi poeziya nümunələrindən məhz bu keyfiyyətinə görə fərqləndirirlər. Xüsusilə, İrəc Mirzənin şeirlərinin satirik yönümü daha qabarıq nəzərə çarpmaqdadır. Satirik şeirlərində Cənubi Azərbaycan və İran xalqının məişətində təsadüf olunan nöqsanları ciddi tənqid obyektinə çevirən şair mənsub olduğu millətin azadlıq və hüriyyətə qovuşması yolunda əngəl olan cəhətləri bir vətəndaş qeyrəti ilə aradan qaldırmaq arzusu ilə yaşadığını göstərir. O, bu tipli şeirlərində dini fanatizmi, varlıların zülmkarlığını, xaricilərin ağalığını kəskin şəkildə tənqid etmişdir” [9, 47, 48].

Q.S.Təbrizi ürəkdən arzu edir ki, insanın həyatı yaxşılaşsın, təmiz və gözəl olsun. O, dövründəki adamları, onların ağır həyatını dərinlən öyrənməyə çalışır. O, yaşadığı cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələri izləməklə qalmır, təhlil edir, ümumiləşdirir, nəticə çıxarır, münasibətini bildirir və beləliklə də mübarizədə iştirak edir. Q.S.Təbrizi çox müasir yazıçıdır. Bu cəhətdən o, Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl ənənəsini davam etdirirdi. Onun əsərlərinin əbədi yaşamasının bir sirri də zamanəsini əks etməsidir. Zamanə ilə mənəvi bağlılıq, cəmiyyətin həyatını, mübarizəsini, ideallarını əks etmək sənətdə yalnız ideoloji problem deyil, həm də estetik problemdir. Q.S.Təbrizi “Qulamhüseyn Saedi yaradıcılığında sosial-mənəvi problemlər” məqaləsində yazır: “Yenə həmin səpkidə yazılmış “Bəyəldə yas” əsərində Qulamhüseyn Saedi bir kəndin timsalında

xalqın ağır həyatını əks etdirir. Xalq ədəbiyyatından bəhrələnən yazıçı bu əsəri dastan üslubunda qələmə alıb. Bu dastanların hər birində yazıçı kənd camaatının üzləşdiyi müxtəlif problemlərə diqqət yönəldir. Məsələn, yazıçının dastanlarının birində kənddə həkim olmadığı üçün eşşəyin belində şəhərə aparılan və xəstəxananın qapısında canını tapşıran naxoş bir qadının acı taleyi təsvir olunur. Qulamhüseyn Saedi Molla obrazının simasında, bir tərəfdən cəmiyyəti həşərat kimi saran, müftəxorluq edən təbəqənin ümumiləşmiş surətini yaradır, həm də göstərmək istəyir ki, İran deyilən məmləkətdə şəriət adına cürbəcür oyunlar çıxarılması, dinin hərraca qoyulması adi haldır. Bu mənzərəyə hər bir kənddə, hər bir əyalətdə rast gəlmək mümkündür. Qulamhüseyn Saedini başqa yazıçılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun ictimai və insani dəyərlərə əhəmiyyət verməsidir. Onun tənqidi-satirik üslublu yazıları kütləni hərəkətə gətirir, onu ayıldır, öz haqqı-hüququ uğrunda mübarizəyə səsləyir” [8, 31, 32].

Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti yalnız irəli sürdükləri fikir və ideyaların böyüklüyü, qabaqcıllığı ilə deyil, bir də zamanın şəraiti ilə, hansı maneələri aradan qaldırması, hansı müqavimətləri qırıb, hansı əks-qüvvələrlə mübarizəyə girişməsi ilə ölçülür. Bu cəhətdən də Q.S.Təbrizi bizim nəzərimizdə bir mübariz kimi canlanır. O, yalnız mütərəqqi ideyalarınə carçısı olmaqla qalmamış, bu ideyalara qarşı çıxan mürəccə və qaragüruhlarla mərdanə və qəhrəmancasına mübarizə aparır. O, Səməd Behrəngi haqda deyir: "Qeyd edək ki, Səməd Behrəngi yaradıcılığa başlayan kimi dərhal geniş oxucu kütlələrinin diqqətini cəlb elədi. Bəs bunun səbəbi nəydi? Hələ sağlığında o, Güney Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində şöhrət tapmış, adı dillər əzbərinə çevrilmişdi. Yazıçının nakam ölümündən sonra əsərlərinin nəşri istər Cənubi Azərbaycanda və İranda, istərsə də dünyanın müxtəlif ölkələrində böyük maraq doğurdu. Bəs necə oldu ki, Səməd Behrəngi xalqın sevimlisinə çevrildi? Buna belə cavab vermək olar ki, Səməd öz yaradıcılığında elə dərin insani münasibətlərdən danışmış və onları elə sadə bir dillə əks etdirmişdi ki, həm kənddə, həm şəhərdə yaşayan xalq kütlələri öz müştərək dərdlərini və səslərini onun yazılarında gördülər və eşitdilər. Səməd Behrəngi ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının içərisindəki odu şölələndirdi. İlk dəfə olaraq o, Azərbaycan dilinin tədrisi üçün kitablar yazdı. O, çox çətinliklərə və Pəhləvi rejiminin təzyiqlərinə baxmayaraq, bir hekayəsində yazırdı ki, işıq nə qədər az olsa da, qaranlıqda görünür. Səmədin bir ulduzundan min ulduzlar yarandı, balaca işığı hər yeri tutdu" [8, 20].

Q.S.Təbrizi ədəbiyyatın vəzifəsini hər şeydən əvvəl həyatı, varlığı düzgün göstərməsində görür. Ona görə ədəbiyyat insanların praktik fəaliyyətinə, həyatı yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizəsinə kömək etməlidir. Bunun üçün birinci şərt həyatı düzgün, doğru göstərməkdir. Bədii yaradıcılığı mütləq ideyanın hərəkəti ilə, yaxud yaradıcının subyektiv duyğu və xəyalları ilə şərh edən idealist estetikanın ziddinə olaraq, Q.S.Təbrizi həyatı sənətin əsasına qoyur: “Yazılarımla kimlərləsə müxalif olmaq, yaxud hansı məsələ ətrafında mübahisə və müzakirə açmaq niyyətində deyiləm, sadəcə olaraq uzun illər mühacirət həyatı yaşadığım Böyük Britaniya və Avropanın bir sıra başqa ölkələrində öyrəndiklərimi, görüb müşahidə etdiklərimi izhar etmək istəmişəm. Həmçinin Avropa alimlərinin bizdən yaxşı düşündüklərini, daha səviyyəli olduqlarını deyil, əksinə bizimlə onlar arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə intellektual fərq olmadığını anlatmağa çalışmışam. Lakin diqqəti cəlb edən bir fərq vardır ki, Avropa elmi-nəzəri fikrində istisnasız olaraq mənəvi azadlıq hökm sürür ki, bu da cəmiyyətə hakim olan sosial-iqtisadi azadlıqdan qaynaqlanır. Məsələn, mən qırx ildən artıq Böyük Britaniya universitetlərində dərs demişəm, ancaq bir dəfə də olsun nə baş nazirin, nə kraliçanın, nə də hər hansı səlahiyyət sahibinin elmə, təhsilə müdaxilə etdiyinin şahidi olmamışam. Bu ölkələrdə qanun mütləq hakimdir, pulla, rüşvətlə, yaxud hər hansı qeyri-qanuni üsullarla nəyə isə nail olmaq mümkün deyildir” [8, 3].

Q.S.Təbrizi xalqın gələcəyini düşünən, uzağa, sabahkı günə baxan bir ziyalıdır. Buna görə də o, gənc nəslin tərbiyəsinə xüsusi diqqət verir və bunun böyük əhəmiyyətini dərk edir. Gənclər üçün yazdığı əsərlər duzlu və şirindir. Bu şeirlər nə qədər gözəl, vətənpərvər insanlar tərbiyə etmişdir! Q.S.Təbrizi romantikdir, onun romantizmi həyatla, xalqın mənəvi ehtiyacları ilə bağlı olduğundan işıqlıdır, mücərrəd fikirlərdən uzaqdır. Bu romantizm əsas mahiyyəti ilə müasirliyə yönəldilmiş, şairin mütərəqqi fikirlərini və xəyallarını, sabahkı xoş gün arzularını əks etdiyindən insanda həyat və mübarizə eşqi oyadır.

Son illərdə ənənəvi həyatımızın normasına çevrilən prinsipin - nöqsanlara qarşı barışmazlıq, fəal həyat mövqeyi kursunun real gerçəkliyə tətbiqi istiqamətində xüsusən nəsrimizin axtarış və nailiyyətlərini etiraf etmək lazımdır. Məhz bu axtarışların əyintilər şəklində meydana çıxan məsələlərə diqqəti vaxtında cəlb etməklə Q.S.Təbrizinin göstərdiyi həssaslıq ədəbi tənqid üçün yeni metodoloji nümunədir: “Məhmidin güclü qələmi, dərin düşüncəsi vardı. Bir neçə dili, o cümlədən fars, fransız, rus dillərini bilirdi, ingilis dilini öyrənmişdi. O, ərəb dilini və Quranı mükəmməl bilirdi. Zarafatla deyərdi: “Mən ki, Quranı əzbər bilirəm, daha mollaya nə ehtiyacım var”. Məhməd Peyğəmbərə (s.) böyük sevgi bəsləyirdi. Deyərdi ki, o sözlər ki, Quranda var, Peyğəmbər gəlib bu gün desə İranda onu edam edərlər. Məsələn, Quran deyir ki, Allah bizə şah damarımızdan yaxındı. Quranda yüzlərlə ayə var ki, xalqları ədalətli olmağa, ağıl işlətməyə dəvət edir. Amma indi mollalar deyir ki, fikrinizi boşlayın, biz sizin fikrinizdə olacağıq, öz aqlımızla sizi idarə edəcəyik. Məhmədə görə, bu, İslama tamam müxalifdi” [8, 26].

Q.S.Təbrizinin əsərlərində estetik gözəllik insanın ruhunu oxşayır. Buna görə də onlar maraqla oxunur, adamı cəlb edir. Oxuduqca sətirələrin arasından gözə görünməyən, lakin əbədi olaraq orada yaşayan xoş bir hərərət və işıq qalxaraq sinəmizi isidir, gözlərimizi nurlandırır.

Bu, bədii sözün əsl sehrkar qüdrətidir. İndi Azərbaycanda müasir, yeni sosial əxlaq tərzinin, fəal həyat, vətəndaşlıq və beynəlmiləlçilik mövqeyinin inikası və təbliği sahəsində bədii-estetik hərəkətin nailiyyətləri bütünlükdə bu vaxta qədərki milli-ədəbi təcrübəyə getdikcə daha çox əsaslanır. Bu təcrübəni əməli olaraq bu günün xidmətinə səfərbər etməkdə mədəniyyət, ədəbiyyat böyük rol oynayır. Q.S.Təbrizi yazır: “Azərbaycan Respublikası öz istiqlalıyyətinə yenidən qovuşmuşdur. Ölkədə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması prosesi gedir və bu çətin və məsuliyyətli işdə gənc nəslin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Çalışmalıdır ki, cəmiyyət ötən illər ərzində qazanılmış müsbət dəyərləri yaşatsın, xalqımıza və mədəniyyətimizə yabançı olanları isə aradan qaldırsın. Təəssüf ki, bəzən bunun əksi olan proseslə də qarşılaşsın. Ancaq mən ümitsiz deyiləm, çünki Azərbaycan gəncliyində böyük potensialın olduğunu hiss edirəm. Xüsusilə, son illərdə Avropaya təhsil almağa gedən gənclər çox böyük uğurlar əldə ediblər, çünki orada onların bilik əldə etməsi üçün daha münbit zəmin vardır. Avropanın universitetlərində rüşvətlə, tapşırıqla, saxtakarlıqla, hansısa səlahiyyət sahibinin övladı olmaqla heç bir uğur əldə etmək mümkün deyil, yeganə meyar bilik, bacarıq və istedadıdır ki, bu da gənclərin cəmiyyətə layiq bir insan kimi formalaşmasında mühüm amillərdən biridir. Mən inanıram ki, Azərbaycan elmi, mədəniyyəti və təhsili gənclərimizin və ziyalılarımızın fəaliyyəti sayəsində öz yolunu tapacaqdır. Ölkənin tərəqqisini neftlə bağlamaq doğru deyil, çünki neft bu məsələdə yalnız yardımçı vasitə ola bilər və olmalıdır. Dünya dövlətlərinin mədəni səviyyəsi öz xalqlarına bəslədiyi münasibətə görə ölçülür. Başqa sözlə, öz millətinə hörmət bəsləməyən dövlətlərə başqa dövlətlər də hörmət bəsləmir. Mən bunu öz təcrübəmdə və taleyimdə hiss etmişəm və bu gün Azərbaycanlı olmağımın qürurunu yaşayıram” [8, 3, 4].

Q.S.Təbrizi mədəniyyətin və ədəbiyyatının mənlili, orijinallığı yolunda mübarizə aparıb, onun özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərini müdafiə edərkən heç bir vəchlə milli məhdudluğa yol vermir. Əksinə, Q.S.Təbrizi dönə-dönə həqiqi elm mədəniyyətin, ədəbiyyatın əsl yüksək sənətin məhdud çərçivələrə sığmadığını, bütün xalqların, bütün millətlərin malı olduğunu göstərirdi. Hətta dini buna mane ola bilmədiyini, əsl böyük fikir və böyük sənətin hər yerdə yayılmasının qabağını ala bilməyəcəyini qeyd edir. Milli ədəbiyyatımızın ümumdünya, xüsusən Ümumşərq əhəmiyyəti özünü bir də onda göstərir ki, bütün Yaxın Şərqdə bədii və fəlsəfi fikir tarixində humanist, demokratik və realist mədəniyyətin yayılmasında fəal tarixi rol oynamışdır. Renessansın da, maarifçiliyin də, realizmin də zirvəsini və mənşəyini ədəbiyyat təşkil etmişdir. Bu ideoloji və ədəbi hərəkətlərin ən tam tipologiyasını və bitkin nəzəriyyəsini hazırlamaq üçün bitkin materialı bədii ədəbiyyatın təcrübəsi verir. Odur ki, ədəbiyyatının nüfuzu diqqət mərkəzində durmalıdır.

Xalqın dilinin dərdinə qalmaq, xalqın səadəti yolunda mübarizə etmək Q.S.Təbrizinin müqəddəs hesab etdiyi ideyadır. Bu yolda o, bacardığını edir, qəlbi və vicdanı təmiz olan, satqınlıq bilməyən hər kəsi də bu mübarizəyə qoşulmağa çağırır: “Mənim qürbət illərində düşüncələrimin əsasında dayanan, vaxt-bivaxt zəhnimi, şüurumu narahat edən məsələlərdən biri Ana dili olmuşdur. Şəxsi təcrübələrim Ana dilinin Azərbaycanın Güneyində öyrənilməsi zərurətini istər elmi, istərsə də adi insani baxımdan şərtləndirmişdir. Ana dilinə olan həssas münasibətim mənim S.Behrəngi ilə sıx

əlaqə yaratmağıma bais oldu. S.Behrəngi ilk dəfə olaraq Ana dilinin öyrənilməsi üçün kitabı yazdı. Şah hökuməti bunu biləndə bərk təşvişə düşmüşdü. Həmin kitabın əlyazmasını məhv etmək istəyirdilər. Lakin S.Behrəngi ayıq düşüb həmin əlyazmanı aradan çıxardı, sonradan da onun çap olunmasına icazə vermədilər. Ömrümdə neçə dil öyrəndim, ingiliscə kitab yazdım, amma ana dilinin şirinliyi ruhumdan getmədi və getməyəcək. Ən çətin günlərimdə yeməyimdən kəsib Londondan anama zəng edərdim, onun səsinə eşidib qüvvət alardım. Anamın səsi - mənim qüdrətim, ictimai durumumdu. Əcnəbi dili məni yorurdu, yorğunluğu ana dilində danışığa qulaq asmaqla çıxarırdım. Balıq sudan kənara düşməsə, suyun qədrini bilməz. O insanlar ki, ana dilindən ayrı düşməyiblər, məni çətin dərk edərlər. Ümidvaram ki, bir zaman gələcək insanların həyatı bu cür mənəvi terror və məhrumiyyətlərdən uzaq olacaq. Ana dili varlıqdır, həyatdır, ruhdur, yaradıcılıqdır” [8, 7, 8].

Mütərəqqi ictimai ideallar, yüksək humanizm və internasionalizm, bədii təfəkkürün orijinallığı və işıqlı, döyüşkən realizmi Q.S.Təbrizi sənətini ümumbəşəri bir hadisəyə çevirir. O, bütün Azərbaycan üçün əziz və qiymətlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Şəhriyar S.M. Divani – türki, Bakı: Sabah, 1993, 216 s.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, Bakı: Elm, 1983, 580s.
3. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX əsrlər), Bakı: Nurlar, 2009, 480s.
4. Mənsimoğlu T. Qulamrza Səbri Təbrizi, Bakı: Şirvanəşr, 2002, 88 s.
5. Nəbioğlu S. Əsrin övladı, Bakı: Turan evi, 2004, 144 s.
6. Nəbioğlu S. Təbrizdən başlanan dünya, Bakı: Azərnəşr, 2010, 114 s.
7. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
8. Təbrizi Q.S. Zamanın nəbzi, Bakı: Turan evi, 2006, 336 s.
9. Təbrizi Q.S. Müdriklik fəlsəfəsi, Bakı: Turan evi, 2006, 272 s.
10. Təbrizi Q.S. Sönməz ocaq, Bakı: Şirvanəşr, 2000, 172 s.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15868715>

УДК

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

НАБИЕВА НАЗЫМГҰЛ ТОҚТАРХАНҚЫЗЫ

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің филология
ғылымдарының магистрі, педагог
Алматы, Қазақстан

Түйіндеме: Мақалада көрнекті қаламгер Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы өмір шындығына қатысты мәселелер сөз етіледі. Тақырыптан бастап, материал жинау, оны өңдеу, көркем шындық пен өмір шындығының арақатынасы қарастырылған. Жазушы шығармаларындағы заман бейнесі, уақыт сыры, халық тынысы, сұрапыл соғыстың азабы мен зардабы, өмір шындығы неткен көркем әрі шебер бейнеленгендігі талданады. Мұндағы оқиғалар желісі мен кейіпкерлері жазушының өз өмірінде орын алған жағдайларымен, басынан кешкен оқиғалармен, көрген-білген адамдарымен салыстырыла отырып, қаламгердің жазушылық шеберлігі, өзіндік жазу мәдениеті, ондағы кейіпкерлердің өмірдегі прототиптері, кейіпкерлер өмір сүрген заманның шындығы, шығармаларының жазылу тарихына арқау болған мәселелер қарастырылады. Осы мәселелерді талдай отырып, шығармаларына тақырып болған оқиғаның өзегі, негізі қайдан бастау алғанына көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: шығарма, тақырып, көркемдік ерекшелік, өмір шындығы, жазу мәдениеті

ЖИЗНЕННАЯ ПРАВДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШЕРХАНА МУРТАЗЫ

Н.Т.НАБИЕВА

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы творческой лаборатории Шерхана Муртазы. Определение темы, сбор материалов из разных источников, превращения жизненной правды в художественную правду, поиски в изучении характера персонажа - все эти уровни произведения показывают свойственный писателю художественный почерк, его индивидуальный стиль. Так же в статье рассмотрено жизнь людей, простого народа, насколько была злоеющей Великая Отечественная война, и о том, сколько семей она разрушила. Сюжеты и герои здесь сопоставлялись с событиями в жизни писателя, приключениями и людьми, знавшими его, рассматривается острота пера писателя, прототипы героев, реальное время, при котором жили герои произведений, вопросы, ставшие темой истории его написания. Анализируя эти вопросы, можно убедиться в том, откуда берется идея и начало событий, которые лежат на основе произведения.

Ключевые слова: произведение, тема, жизненная правда, художественная особенность, стиль писателя.

THE VITAL TRUTH IN THE WORKS OF SHERKHAN MURTAZA

N.T.NABIYEVA

Kazakh National Pedagogical University after named of Abai, city Almaty, Kazakhstan.

Summary. The article deals with the problem of the creative laboratory Sherkhan Murtaza. Defining themes, the collection of materials from a variety of sources, converting the vital truth in artistic truth, the search for the study of the nature of the character - all of these levels of the works show the artistic handwriting peculiar to the writer, his personal style. Also in the article the life of the people, the common people, as was sinister Great Patriotic War, and how many families it has destroyed. Scenes and characters are compared with the events in the writer's life, adventures and

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

people who knew him considered the severity of the writer's pen, the characters prototypes, real time, in which the heroes lived works, questions that have become the subject of the history of his writing. By analyzing these questions, we can ensure that the origin of the idea and the beginning of the events that are based on the product.

Key words: artwork, a topic vital truth, artistic feature, the style of the writer.

Өмірдің шындығын, аштысын, тәттісін, сол заманның бейнесін сезініп суреттеу, шығармасына арқау ету әркімнің қолынан келе бермес. Шерағаның әңгімелеріндегі Алатау баурайындағы шағын қазақ ауылдары тұрғындарының сол бір сұрапыл Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыныс-тіршілігі, арман-мақсаты, ертеңгі күннің жарқын боларына үміті, жастар өмірі түрлі тараптан баса бейнеленген. Қаламгер біреуге еліктемей сол заман бейнесін оқиғалардың көмескі елесі күйінде емес, қазіргі заманның көкейкесті күрделі мәселесімен, жер бетіндегі баянды бейбітшілік үшін күрес проблемасымен байланыстыра суреттейді. Осылайша, Ұлы Отан соғысына қатысты жайлар тарихтың игілігіне ғана арналған нәрселер емес, бүгіннің өзінде қоғамдық-әлеуметтік маңызы бар, халықтың жадында сақталған, ұмытылмас азапты күндер елесін жазушының әңгімелерінен байқаймыз. Сондай әңгімелердің бірі «41 жылғы келіншек». Бұл туындыдағы Хадиша тағдыры арқылы сол замандағы әйел адамның, абзал жандардың, сезіміне адал, ғашығын сарғая күткен пәк қазақ әйелінің бейнесі шебер сомдалған. «Мақсұттың отын өшірмей, түтінін түтетіп» [1, 151], басқа біреуге тұрмысқа шықпай, күйеуінің аруағын осыншама уақыт сыйлап отырған қазақ әйелінің алдында қалай тағзым етпейсің?! Хадиша мен Мақсұт сынды жандардың өмірін, тағдырын соғыс сұмдықтың күл-талқан еткендігі, ғашық жандардың ыстық сезімдерін, абзал пәк әйелдердің үмітін, талай шаңырақтың берекесін қашырғандығын ойласаң, бейбіт күннің қадір-қасиетін бұрынғыдан да ерекше ұғынарасың.

Осы шағын әңгіменің өзінде-ақ Хадишаның ұлттық характері көрініп (егер ол қазақ әйелі болмаса қайнысының қызынан келген қоржынның аузын ашу жолы менікі деп таласпас та еді, соған бола өкпелеп, ренжімес те еді), Мақсұтты ұзақ уақыт аңсаған ынтызарлығы, сағынышы, жүрек сыры, жан құпиясы сезіледі. Сүйікті жарын аңсауын қоймайтынын, одан үмітін үзбейтінін: «Күтемін!... Жүз жыл күтемін!» деген сөздері ар атынан айтылған ант сөздері сияқты.

Шерағаның шағын әңгімелерінде-ақ оқырманның жан-дүниесін сілкіп-толқытатын психолог екені, шеберлігін шыңдаған талант иесі екенін сыншы-ғалым А.Нағыметов «Бір нәзік сәуле», «Сол бір күз» әңгімелерінде де айқын білінеді дейді. Себебі, алғашқысында сұрапыл соғыс жылдарында ақ жаулықты анасынан адасып қалған тәмпіш мұрын қара қыз бен жетімдер үйіне берген Шәмшия деген қызынан көз жазып қалған Зуайданың тағдыры әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан шынайы суреттелсе, ал кейінгі әңгімедегі 1944 жылы жалаңаяқ жылқы бағып жүрген Ноян есімді баланың тағдыры психологиялық тартыс үстінде өрнектеледі.

Әдетте кім неге мұқтаж болса, оны сол нәрсе қинайды ғой. Жалаңаяқ Ноянды, әрине, аяқ киім қинайды. Күз мезгілі. Тіпті тауға қар да жауа бастаған – белуарына дейіне аппақ. Ол жылқы бағып жүріп, тауда жатқан қарды көріп қынжылады. Сөйтіп жүргенінде көптен іздеп, ұзақ уақыт аңсаған аяқ киім оңай табыла қояды. Басқа жаққа көшіп бара жатқандар оған бәтеңке бере салады. Жақсылыққа жауап қайтарғысы келген Ноян көшпелілер басшысы Дударбастың тілегін орындап, аттың мойнына кигізетін қамыт сыйлайды. Әрине, әуелде Ноянның қуанышында шек жоқ еді. Алайда кейін, көңілін қуаныш емес, өкініш билеп, өзін ар алдында айыпты сезінгендіктен, қолындағы бәтеңке : «біреуді өлтіріп, аяғынан сыпырып алғандай суық көрінді» [2, 166].

Осы тұста бала Ноянның жан дүниесіндегі қайшылық психологиялық тұрғыдан терең ашылады. Жалаңаяқ, жыртық балақ, жылқышы баланың алдымен бәтеңкеге қызығып, аз уақытқа болса да, көңілінің көтеріліп, кейін өзі жиреніп, ренжуі – табиғи. Осы жәйт сол бір қысылтаяң күнкөріс кезеңнің келбетін көз алдыға елестетіп, заман сырын, өмір шындығын

сездірмей қоймайды. Егер ол 1944 жылдың күзі болмаса, сұрапыл соғыс кезеңі болып, өзі жыртқық балақ, жалаңаяқ болып, біреудің сасық бәтенкесінің орнына аттың қамытын ойланбастан бере салатынына иланбайсың.

«Ш.Мұртазаның осындай көркемдік шеберлігі шындалған, кілтипаны көп түбегейлі түйіндерін, түрлі амал-тәсілдерін жазушының әрдайым іздеп, емін-еркін игеріп келе жатқаны – «Мылтықсыз майдан» повесінде барынша айқын әрі әңгімелерінен гөрі жан-жақты көрінеді», - деп көрсетеді сыншы-ғалым А.Нағыметов. Мұнда Арай ананың Ұлы Отан соғысы жылдары ауылда өте қиын жағдацда өткен өмірі, майданға аттанған баласы Орақтан қара қағаз келгеннен кейін де үмітін үзбеуі әрі оның тірі оралатынына күдіктенуін қоймауы сияқты қарама-қайшылықты жәйттерге толы.

Қара қағаз келді, бірақ ана үмітін үзбейді. Себебі, баласының өлгеніне сенбейді. Орақты сағынатын тек ана ғана ма? Әкесі, әйелі, баласы ше? Олар тіпті Орақты өзін емес-ау, көлеңкесін көруге де зар болып отырған жоқ па? Тұңғышы, Орақ ұлы есіне түссе-ақ, әкесі Мамайдың жүрегі қалай сыздайтыны тегін бе? Жастайынан жесір қалған Тотияның күндіз сыр білдірмесе де, түнде жиі-жиі денесін шарпыған жалынға шыдамағандай көрпесін серпіп тастауы жайдан-жай ма екен? Әкесі әскерге кеткенде іште қалған баланың, кейін дүниеге келген Әскербектің «Әй-әй, Орақ көке кел, кел» [3, 60]дегенде кеудесін қандай сезім билегенін байқау қиын ба?

Шерағаның аталмыш туындысында Ұлы Отан соғысындағы ауыл өмірін суреттеудегі жаңашылдығы ерекше байқалады. Себебі, әдетте соғыс тақырыбын арқау еткен шығармалардың көбінде қоғамдық немесе жеке өмірдегі түрлі сәйкессіздіктер байқалып тұрады. Ал Ш.Мұртаза повесінде оқырманның көзі үйреніп кеткен жәйттер байқалмайды. Керісінше, жазушының сол бір қиын-қыстау кезеңнің өзгелер байқай қоймаған қырларын көрсетуді көздегені шығарманың өн бойынан сезіліп тұрады. Оны, мысалы, Нұрперзент пен Айзада арасындағы қарым-қатынастан да, таң шығындай таза сүйіспеншіліктен де байқауға болады.

Негізі, соғыс кезіндегі ауыл өмірі бейнеленетін шығармаларда күйеуі майданға кеткен әйелдердің сағынышы, сондай-ақ жас келіншектер мен қыздарға елдегі кәрі ақсақалдардың «ғашықтығы» жазылғанымен, ауыл жастарының, жасөспірімдерінің шынайы сезімі, адал қарым-қатынасы жөнді суреттелмей келе жатқан-ды дейді сыншы-ғалымдар. Алайда, Шерхан аға бұл шикілікке көркемдік жауап іздейді, характер қарастырады. «Мылтықсыз майдан» повесін оқи отырып, кейіпкерлер психологиясының, жан дүниесінің сондай терең әрі шынайы суреттелгенін байқаймыз. Осы арада Орақ пен Тотия қарым-қатынасының сырын барынша реалды бейнеленгенін айта кеткен жөн. Екеуінің ара қатынасының бояуы қанық әрі бейбіт күннің қадір-қасиеті, жанға жайлы жұмсақ лебі де әсерлі жазылған. Оны мына жолдардан аңғарамыз: «Дүние түгел шарап ішіп алғандай мамырлап, тарғыл тасқа дейін ән айтқысы келіп толысқан бір шақ еді. Арайдың кимешегі мен Алатаудың шыңдары ғана ақ, басқа дүние жасыл бақ еді» [3, 6].

Сол бір алаңсыз заманда пішен шауып, ел игілігі үшін еңбек етіп жүргендер жөнінде және басқалар жайында: «Аттар мен машина үстіндегі адамдар телегейге жүзіп жүргендей бастары қылт-қылт етіп, ну шөптен әрең-әрең көрінеді. Жасыл жаңғылдың ортасында мына қызыл лента байлап, қызыл ала сәтен көйлек құмыралы қыз да осынау ақ түйенің қарыны жарылған дарқан дүниенің бір тал гүліндей байқалады екен... Шөп шапқандардың жұмысын қызық көрген балаша сықылықтап күліп, қарлығаштар қалқып ұшып барады. Қыз сонда қарлығаштарға қарап көп тұрды» [3, 9], - дейді жазушы.

Повесте шолақ абзацтардың, жалаң сөйлемдердің жоқ екендігі жазушы шеберлігін аңғартады. Шераға заман сыры мен уақыт сазын аса әсерлі әрі реңкті жеткізе білген.

«Табылған теңіз» бен «Бұлтсыз күнгі найзағай» повестеріне келсек, бұлар шағын, жұсыр хикаялар. Мұнда шытырман оқиға желісі жоқ. Екі повес те өмірлік фактілердің шыншыл романтикасына негізделген. Екі повес те бірінші жақтан жазылған. Сондықтан болар, Орал мен Нариман сынды кейіпкерлердің бойында авторлық өмірбаянның біраз деректері, әсіресе,

балалық шаққа қатысты тұстары анық көрініс тауып отырады. Мысалы, «Табылған теңіз» повесіндегі Орал деген жас жігіттің Күншуақ қаласындағы мектеп-интернатты бітіруі, жалғыз әжесін сағынуы, соғысқа кеткен әкесін тек суретінен білетіні, Алматыға оқуға түсуі, кейін алғашқы махаббатынан айырылып қызғаныштан төбелеске араласуы, милицияға түсуі, ақыры оқудан шығып, тың жерге келіп еңбек пен өмір сынынан қалай өткендігі баяндалады.

Ал «Бұлтсыз күнгі найзағайдағы» Нариман Мәскеуде институт бітірген жас маман. Тау-кен инженерінің Сарыбай кенішіндегі еңбек жолында ол да ауыл мектебінен білім алған, алғашқы махаббаты бурят қызық Валяға сезімдерін айта алмай өкініп жүріп, кейіннен комбинатқа практикаға келген Таңшолпаннан да айырылып қалған сұр бойдақ жігіттің өмір жолымен танысамыз.

Орал мен Нариманның өмірде басынан кешкендерінен, өзіндік пайымдауларынан, күрескерлік әрекеттеріне иланамыз. Екі повесте де жазушының өзіне лайық жазу мәдениетін байқаймыз. Бұл романтикалық сәт пен леп-тынысқа құрылған жайлардың реалистік бағыт алуынан байқалады.

Мәселен «Табылған теңіз» повесіндегі мына жолдар : «Мен әкемді суретінен білемін. Майданнан жіберген сол сурет әжемнің төс қалтасында жүре-жүре бір түрлі сарғайып кеткен. Қағаз атаулы күн тиіп, не су тиіп сарғаюшы еді. Әкемнің муретіне әжем шаң жуытпаған. Таза ақ шүберекке орап, кеудесіне тұмардай тағып жүрген екен. Мен әжемнің сағынышы сурет қағазына жұққан ғой деп ойлаймын» не болмаса «Бұлтсыз күнгі найзағай» повесіндегі: «Кімді сағынамын? Жүрегім кімге деген сағыныштан сыздайды? Ауылда қалған анашымда екен ғой. Оны көрмегелі көп болды... Ана бауырынан ақ сүт еміп өсіп, кейін осы күйімізде аспаннан аяғымыз салбырап түсе қалғандай боламыз...Ал, әке ше? Әке байғұстың сүйегі Сібірдің қай қарағайының түбінде қалғанын да білмеймін» [4, 58] деген жолдардан автордың қазақ газеттерінің бірінде берген сұхбатында әкесін тек еміс-еміс есте қалғандығын, басқа естелік жоқ екендігін айтқандағы өмір шындығы шығармада да көрініс тапқанын байқауға болады. Алайда, Шераға «ZAMAN-Қазақстан» газетіндегі сұхбатында: «Бір үлкен әкім айтыпты: «Мына Шерхан Мұртаза шешесін жазыпты. Ну что же, ондай шеше менде де бар», - деп. Бұған жазушы: «Ондай шеше әркімде бар. Қолыңнан келсе, жаз» [5, 14], - деп жауап қайырады. Жазушының айтпағы – жазушы тек өзінің анасын, тек өз өмірін жазды деген емес, сол кездегі заман, өмір тынысын, сол кездегі әр адамның басынан өткен барша халыққа ортақ тіршілікті жазған. Сондықтан, өз анасын, өз өмірін жазды деп сын айту – үлкен қате.

Жазушының шығармаларынан үлкен шеберлік пен өзіне тән стиль бар екендігі бірден байқалады. Шерхан аға қаламында оқырман бағалайтын романтика да, бояуы қанық реализм де, көркем тіл де, өз орнымен жұмсалған жүйелілік те, автордың өзін-өзі шектей білуі де ерекше көзге түседі. Шераға өмір шындығын, заман сырын, уақыт тынысын, қиын қыстау күндерде халық тіршілігін, тұрмысын өз шығармаларына арқау еткен біртуар жазушы. Жазушының шығармаларында реализм басым болғандықтан, қысқа әңгіме-повестерінің өзінде терең мән-мазмұн, оқырманды баурап алатын, әр адамға ой салатын идея бар шығармалар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұртаза Ш. Шығармалар жинағы / Ш. Мұртаза. -Астана: Елорда, - 1998, 151 бет.
2. Мамесейіт Т. Шерхан Мұртаза/Т. Мамесейіт. – Астана: Елорда, 2002, 166 бет.
3. Мұртаза Ш. Шығармалар жинағы/ Ш. Мұртаза. -Астана: Елорда, - 1998, 6,9, 60 бет.
4. Мұртаза Ш. Шығармалар жинағы/ Ш. Мұртаза. -Астана: Елорда,- 1998, 58.
5. ZAMAN-ҚАЗАҚСТАН, 5 маусым, 1998, 14-15 бет.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYLOLOGICAL SCIENCES

SVETLANA MAMMADOVA [BAKU, AZERBAIJAN] THE ROLE OF THE SUFFIX "-ATION" AS A WORD-FORMING ELEMENT IN THE EXPANSION OF ENGLISH VOCABULARY.....	3
К.Р НУРГАЛИ, Ж.С.БЕЙСЕНОВА К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ДРАМЕ.....	10
ШЕНГЕЛЬБАЕВА Н.С. [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] І.ЖАНСҮГІРОВТІҢ «БАДЫРАҚ» РОМАНЫНДАҒЫ ЭМОЦИЯНЫҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	13
НАЗАРБЕКОВА АЙДАНА НУРБЕКОВНА, Н.К. АХАТОВА [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ КОНРАД БЕРКОВИЧТЕН АУДАРҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ.....	17
KİFAYƏT ƏLİHEYDƏR qızı MƏMMƏDOVA [BAKİ, AZƏRBAYCAN] MÜASİR ƏDƏBİYYAT KONTEKSTİNDƏ QULAMRZA SƏBRİ TƏBRİZİNİN ELMİ VƏ NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏRİ.....	21
НАБИЕВА НАЗЫМГҮЛ ТОҚТАРХАНҚЫЗЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ.....	27

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

Контакт

irc-els@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com